

DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/2

Dinler Tarihi Araştırmaları-II

(Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	75059
Tas. No:	209 DİN.T

ANKARA

2000

ÇUVAŞLARDA DİN VE DİN ANLAYIŞI

*Durmuş Arık**

GİRİŞ

Günümüzde Türkler, çoğunluk itibariyle İslâmı kabul etmiştir. Bunun yanında Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm gibi dinler de bazı Türk toplulukları arasında yayılmıştır. Bu dinler arasında Türklerin kalabalık kitleler halinde benimsediği din İslam olmuştur. Genel nüfus içinde Türklerden bir kısmı "Geleneksel Türk Dini" adını verebileceğimiz inanışlarını muhafaza etmiş; hatta bu inanışlarını başka bir dini kabul etmiş olmalarına rağmen yeni biçimlerle kısmen devam ettirmiştir.

Kendileri hakkında ülkemizde çalışılmamış ve geniş malzeme bulunmayan, tarihleri kadar dini inanışları da iyi bilinmeyen Türk topluluklarından biri Çuvaşlardır. Çuvaşların geleneksel inanışlarına Mecusilik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamın etkide bulunduğu çeşitli araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. Ancak her araştırmacı kendi görüşlerini destekleyen unsurları öne çıkarmış, çoğu zaman sağlıklı değerlendirmeler yapılamamıştır.

İdil Bulgar Devleti döneminde, daha sonra Altın Ordu ve Kazan Hanlığında Çuvaşlardan İslâmı kabul edenler olmuştur. Bunlardan birçoğu İslâmı kabul ile Tatarlaşmıştır. Resmi dökümanlarda bu Çuvaşlar "ayrılanlar" (otpade-niye) şeklinde isimlendirilirken, Tatarlar onları "Yeni Müslümanlar" olarak nitelendirmiştir.¹ Kazan bölgesinde köylerden bazılarının "Çuvaşça" adını muhafaza etmeleri bunu ispatlamıştır.² Ayrıca yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılan mezar taşlarında yazılı kitabelerin bir kısmı Çuvaşça yardımıyla çözülmektedir. Mezar taşlarındaki ifadelerin Arap harfleriyle ve İslami nitelikte olması da Çuvaşlardan Bulgar devleti döneminden itiba-

* Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ V. Dimitriyev, "Bit i kultura Çuvaşskogo naroda v period feodalizma", İstoriya Çuvaşskoy ASSR, Çeboksarı 1966, 143. Ayrıca bk. P.Denisov, Religiozniye verovaniya Çuvaş, Çeboksarı 1959, 81, 82, 75.

² A.N. Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, 191.

ren İslama geçişlerin olduğunu ispatlamaktadır.³ Bunun yanında Çuvaşça konuşan, şarkıları, gelenekleri, kıyafetleri Çuvaşlarınki ile aynı olan fakat kendilerinin Müslüman olduğunu vurgulamak, Hıristiyan Çuvaşlardan ayırmak-ayrı görmek için "Tatar" olduklarını söyleyen Çuvaş köyleri de vardır. Bunun sebebi olarak, İdil-Ural bölgesinde "Tatar" adının aynı zamanda Müslümanların dini kimliğini de ifade ettiğine dair anlayış yatmaktadır.

Çuvaşlardan bir kısmı 16. yüzyıldan sonra, Çarlık Rusyanın Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikaları neticesinde Hıristiyanlaşmıştır. Rus İdaresine girdikten sonra Hıristiyan olanların çoğu, 19. yüzyılda tekrar İslam'a dönmüş, Çuvaş Müslümanları, Avrupa SSCB ve Sibiryada Din İşleri İdaresine bağlı bulunmuştur. Günümüzde Çuvaşların çoğunluğunun Rus Ortodoks Kilisesine bağlı Hıristiyanlar olduğu dikkati çekmiştir. Çuvaşistan'da Müslümanlar da bulunmakta, fakat Çuvaşlar ve Tatarlar bu Müslümanlara Tatar adını vermiştir. 1917 ihtilalinden sonra, bütün SSCB'de uygulanan "ateizm" ve "dinsizlik" propagandalarının etkisiyle Çuvaşlar arasında da, dini alanda büyük bir boşluğun ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

İslâmın İdil-Ural bölgesinde ilk kez yayıldığı İdil Bulgar Devletinde, daha sonra Altın Ordu ve Kazan Hanlığı dönemlerinde, Çuvaşların hepsi İslâmı kabul etmemiş, onlardan geleneksel inanışını ve törenlerini muhafaza edenler olmuştur.⁴ Rus işgali sonrasında Ortodoks din adamları, Çuvaşlar arasındaki eski inanış ve uygulamalarını söküp atamamıştır. Çuvaşların Rusya'ya ilhakından bir kaç asır sonrasına ait tarihi ve etnografik kaynaklar Çuvaşların geleneksel inanışlarını devam ettirdiğini ortaya koymuştur.⁵

Çuvaşların geleneksel dini inanışları hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların başlıcaları V.P.Vişnevskiy, V.Sbojev, V.Magnitskiy,

³ Bkz. N.İ.Aşmarin, Bolgari i Çuvaşi, Kazan 1902, 23-24, 37, 68-69, 71-99; N.İ.Aşmarin, "Ob odnom musul'manskom mogil'nom kamne v zagorodnom arhierieyskom dome v Kazani", İzvestiya obşestva arheologii istorii i etnografii (İOAİE), Kazan 1905, XXI, S.1-6, 92-112; F.Katanov, Çuvaşskiye slova v Bulgarskih i Tatarskih pamyatnikah, Kazan 1920, 1-13.

⁴ Bkz. A.P.Kovalevskiy, Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o yivo puteşestvii na Volgu v 921-922 gg, Har'kov 1956, 102; İbn Fadlan Seyahatnamesi, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, 60-61.

⁵ Bkz. Denisov, 90-93.

N.İ.Zolotniskiy, G.Mezsaros ve Sovyet dönemi bilim adamlarından N.İ. Aşmarin, P.V. Denisov, G.E.Kudryaşov, A.Salmin vb⁶ tarafından yapılmıştır. Genellikle, artık günümüzde yaşamayan Çuvaşların bazı inanışları bu araştırmacıların eserlerinde yer almıştır.

Hıristiyanlığın Çuvaşlar arasında yayılmasından sonra, araştırmacılar ve Rus Ortodoks Kilisesine mensup din adamlarının, Hıristiyan Çuvaşların dini hakkındaki ifadeleri, çoğu zaman onların "iyi Hıristiyan olmadıkları", "şeklen Hıristiyan oldukları", "Hıristiyanlık altında onların eski inanışlarını sürdürdükleri", "eski dinlerindeki unsurları Hıristiyanlığa taşıdıkları" yönündedir.⁷ Bunu Çuvaşların, uzun tarihi süreç içerisinde Çarlık Rusya tarafından Çuvaşlara ve diğer Türk topluluklarına yönelik zorla Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetleriyle ve Hıristiyanlığı gönüllü olarak benimsememiş olmalarıyla açıklamak mümkündür.

Günümüzde, Çuvaşların geleneksel inanışlarının tahrif edilmemiş şekliyle yalnızca tesadüfen korunageldiği söylenebilir. Son yüzyıllarda, özellikle 18-20. yüzyıllarda çeşitli araştırmacıların ve misyonerlerin Çuvaşların eski dini-ne dair verdikleri bilgiler, onların orijinal inanışlarından kısmen uzaktır ve yalnızca göreceli olarak hükümler içermektedir.⁸ Özellikle günümüze kadar takip ve baskılara maruz kalan "Çuvaş dini" tamamıyla halk dini-inanışı ve folklorik mahiyette varlığını sürdürmektedir. Bunu, Çuvaşların bir din kitabının bulunmayışıyla açıklamak mümkündür. Ancak Çarlık dönemindeki Hıristiyanlaştırma, Bolşevik dönemindeki dinsizleştirme politikalarının bu süreç

⁶ V.P.Vişnevskiy, O religioznih pover'yah Çuvaş, Kazan 1846; V.Sboyev, İssledovaniya ob inorodtsah Kazanskoy gubernii, Kazan 1856; V.Magnitskiy, Materiyalı k obyasnenuyu staroy çuvaşskoy veri, Kazan 1881; N.İ.Zolotnitskiy, Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar', Kazan 1881; G.Mezsaros, A Csuvás Osvallas Emlekei, Budapeşte 1909; N.İ.Aşmarin, Slovar' çuvaşskogo yazıka, I-XVII; P.V.Denisov, Religiozniye verovaniya Çuvaş, Çeboksarı 1959; G.E.Kudryaşov, Perejtki religioznih verovaniy Çuvaş i ih preodoleniye, Çuvaşgosizdat 1961; A.Salmin, Narodnaya obryadnost Çuvaşey, Çeboksarı 1994; A.Salmin, Jertvenniye danı u Çuvaşey, Çeboksarı 1997; A.Salmin, Predvoditeli obryadov u Çuvaşey, Çeboksarı 1997.

⁷ Bkz. Kudryaşov, 74, 109-111; "Ostatki yazıçeskix obryadov i religioznih verovaniy u Çuvaş", Sost. Arhiepiskop Nikonor, 1910, 25; N.M. Motorin, Religiya u narodov Voljsko-Kamsko-go kraya prejde i tiper, M., 1929.

⁸ Kudryaşov, 12.

içinde çok önemli ve derin izler bıraktığını da hiç bir zaman hatırdan çıkar-mamalıdır.

Günümüzde, Müslüman, Hıristiyan ve Geleneksel İnanışını sürdüren Çu-vaşlar bulunmaktadır. Çuvaş dininin son asırlardaki araştırmacılarından biri olan G. Meszaros'a göre; Çuvaşların geleneksel inanışlarında "Tek Tanrı" inanişisi net olarak ortaya çıkar. Bu, hiç bir şekilde paganizme (yazıçestvo) benzemez. Meszaros, Sbojev, Magnitskiy ve diğer bazı araştırmacıların Çu-vaşların dilini ve konuyu bilmedikleri için Çuvaş mitolojisine ait bazı figürle-ri, farkında olmadan onların dini inanışlarına taşıdıklarını; bu bakış açısı ya-nında onların çok tanrıcılıkla, kara inanışla ilgilendikleri için her ruh ve figür-ü "tanrı" olarak değerlendirdiklerini belirtir.⁹ Ancak Meszaros Çuvaşlardaki bu tek tanrı inanışında İslamın etkisinin bulunduğunu zikreder. Bunu ise N.İ. Aşmarin'in, Bulgarı i Çuvaşı (Bulgarlar ve Çuvaşlar - Kazan 1902.) adlı ese-rindeki, Çuvaş dini literatürüne geçmiş olan İslami kelime ve kavramlarla açıklamaya çalışır.¹⁰ Bu iddia, Çuvaşların İslamla tanıştıkları dönem için doğ-ru olabilir. Fakat Çuvaşları, diğer Türk topluluklarının tarihiyle ve kültürüyle birlikte ele aldığımızda onlarda "Tek Tanrı"ya dayalı bir inanışın, "kendine özgü bir monoteizmin", onlar İslamı henüz tanımadan önce de mevcut oldu-ğu kabul edilebilir.¹¹ Meszaros, Çuvaşların büyük kısmının bir zamanlar Müs-lüman olduğunu, fakat daha sonra ortaya çıkan olumsuz siyasi şartlar neti-cesinde onlarla İslam dünyası arasındaki ilişkilerin kesildiğini, halkın şuur-u-na iyice yerleşmemiş olan İslamın tamamıyla unutulmayıp, geleneksel dinle birleşip, kaynaştığını ileri sürmüştür. Bu iki unsurdan Çuvaşların bugünkü di-ni inanışları ortaya çıkmış, bu inanışta yer yer Rus Ortodoks Hıristiyanlığının etkisi olmuştur.¹² Çuvaşların bir kısmının özellikle Kazan Hanlığı döneminde İslamı kabul ettiği ve onların kendi imamlarının ve müezzinlerinin bulunduğu

⁹ Meszaros, 3.

¹⁰ Bkz. Aşmarin, Bulgarı i Çuvaşı, 119-122; Meszaros, 4.

¹¹ Bu konuda bkz. Hikmet Tanyu, İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanıcı, İstanbul 1986; H.Güngör, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri 1998, 19-25, 213-214, 217-218.

¹² Bk. Meszaros, 6-7.

da bildirilmiştir.¹³

Çuvaşların dini inanışları bir bütün olarak incelendiğinde onlarda, Geleneksel Türk dini inanışlarının genel özelliklerinin, isim ve uygulamada bazı farklılıklara rağmen yaşatıldığı anlaşılır. Çuvaşların dini inanışlarında bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi "dualizm" de yoktur.¹⁴

Çuvaşların bir din kitabı yoktur. Bu nedenle onların "dini ve din anlayışı" hakkındaki bilgileri daha çok, sözlü ve yazılı olarak günümüze kadar ulaşmış mitolojilerden, destanlardan, çeşitli törenlerde okunan dua metinlerinden, halk inanışlarından ve çeşitli araştırmalardan öğrenme imkanı buluruz. Bunlar Çuvaşların geleneksel dinini ve din anlayışını öğrenmemize yardımcı olur. Bu din zaman içerisinde, İslamın ve Hıristiyanlığın tesirinde kalmış olsa da bazı uygulamalardan ve ifadelerden onların kökeni hakkında fikir yürütme imkanı bulabiliriz.

Çuvaşların inanışları kadar dini törenleri de onların dini anlayışlarını ortaya koymak bakımından önem taşır. Onların dini törenleri genellikle çeşitli tarihlerde düzenlenen, mevsimlerle ve bu mevsime bağlı olarak yapılan faaliyetlerle ilgilidir. Bu faaliyetlerde çeşitli dini muhtevalı dualar okunmakta, kurbanlar sunulmaktadır. Bunlar Çuvaş halk inanışının dışa yansıyan sürecini gösterir ve yılın belli dönemlerine aittir. Törenlerin zamanı senenin mevsimlerinin değişmesine bağlı olarak belirlenir. Bu nedenle onların duaları, mevsimlerin birbirini takip edişi gibi ard arda yapılmalıdır.¹⁵

Çuvaşların geleneksel inanışlarında, genel olarak bütün Türklerde olduğu gibi Tanrı inancı, tabiat unsurlarının kutsallaştırılması, iyi ve kötü ruhlara inanış bulunmakta, ancak isimlendirmeler farklılık arz etmektedir. Elimizdeki mevcut bilgilere göre Çuvaşların dini sisteminin merkezinde Tanrı (Tura) vardır. Bu tebliğde, Çuvaşların "geleneksel dinleri ve dini anlayışları" ortaya konulmaya çalışılırken, Çuvaşların diğer Türk topluluklarıyla ortak dil, tarih

¹³ Bkz. N.R. Romanov, "Kul't kiremetya u Çuvaş", O dorevolyuetsionnoy kul'ture Çuvaşsko-go naroda, Çuvaşsgosizdat 1957, 203-204.

¹⁴ Bkz. Vişnevskiy, 2.

¹⁵ N.İ. Aşmarin, "Vvedeniye v kurs Çuvaşskoy narodnoy slovesnosti", Çuvaşskiy fol'klor spetsifika janrov, Çeboksarı 1982, 6.

ve kültür birliğinden hareket edilecek, Çuvaşların bu inanışlarının tarihi süreç içerisinde İslam veya Hıristiyanlık gibi dinlerin tesirinden uzak kalmadığı da göz önünde bulundurulacaktır.

İdil-Ural bölgesinde tesbit edebildiğimiz 21 köyde Çuvaşlar hala kendi geleneksel dinlerini sürdürmektedir.¹⁶ Kendi geleneksel dinlerini sürdüren bu köylerden başka, köylerin de bulunduğu, ancak bunlar hakkında net bilgiler elde edemediğimizi ifade etmemiz gerekmektedir.

Çuvaşlar kendi dinlerine "Çuvaş Dini", "Yumsa Dini" gibi adlar vermekte ancak bazıları da eski inanışlarını "eskilerin adetleri" (vattisen yali) olarak adlandırmaktadır. Vaftiz edilmemiş Çuvaşlara onlar, "hakiki Çuvaşlar" ya da "vaftiz edilmemiş Çuvaşlar" (nikreşenniy) derler.¹⁷ Ruslar ise onların dinini, tam karşılığı "paganizm" demek olan "yazıçestvo" terimiyle ifade etmekte,

¹⁶ Bu köyler Çuvaşistan ve Tataristan Cumhuriyetlerinde tespit edebildiklerimizdir. Çuvaşistan'da bulunanlar şunlardır: Ul'yanovsk oblasti Tsilninskiy rayonunda Sredniye Algaşi ve Bogdaşkinö köyleridir. Bağdaşkinö köyünde, Geleneksel inanışlı Çuvaşlar, Kreşin Çuvaşlar, Mişer Tatarları ve Müslümanlar yaşamakta olup, köyde Hıristiyan, Müslüman ve geleneksel din mensuplarına ait üç ayrı mezar bulunmaktadır. Melekesskiy rayonunda Osanova ve Sabakayeva. Köyde Kreşin Çuvaşlarla geleneksel dinini sürdüren Çuvaşlar vardır. Çerdaklinskiy Rayonunda Tatarskiy Kalmayur (Köy halkının % 30'u Çuvaş-Kreşin (Vaftizli) ve geleneksel inanışını mihafaza eden-, % 70'i Müslüman-Tatar. Bu köyün mezarlığında Arap harfleriyle yazılı mezar taşları bulunmaktadır). Samara oblasti Şentalinskiy rayonunda Artyuşkinö, Emel'kinö ve Staroye Afon'kinö (Uhinkel): Bu köyün mezarlığında taş yupalar vardır. Bu taşları Müslüman Çuvaşlar dikmişlerdir. Köyde Kreşin Çuvaşlarla birlikte 5-6 ev Müslüman Çuvaş, diğerleri geleneksel inanışını sürdüren Çuvaşlardır. Kreşin ve Geleneksel inanışını sürdüren Çuvaşlar Müslüman Çuvaşlara "Tatar" demektedir. Bir mezarlık vardır. Mezarlığın yarısı geleneksel inanışını sürdüren Çuvaşlara diğer yarısı Kreşin Çuvaşlara aittir. Koşkinskiy rayonunda, Erandayeva ve Pileşkassi köyleri. Pohvistnevskiye rayonunda Vasil'yevka, Rısaykinö köyleri. Çelno-verşinskiy rayonunda Çuvaşskoye Urmet'eva köyleri. Stavropol'skiy rayonunda Berezoviy solonets köyü. Tataristan'da bulunanlar ise şunlardır: İl'yaşkinö, Novoye Aksubayeva, Hula Sırmı; Leninogorskiy rayonunda Novoye Serejkinö ve Ctaroye Serejkinö; Çeremşanskiy rayonunda Novoye İl'movö (köyde biri geleneksel dindeki diğeri de Kreşinlere ait olmak üzere iki mezar vardır.), Ul'yanovka (Köyde Kreşin Çuvaşları daha çoktur); Al'metevskiye rayonunda Klementeykinö köyleri. (Bu bilgileri Çuvaşistan Devlet Üniversitesi Profesörlerinden Peter V. Denisov, Anton Salmin, Nikolay Yegorov ve 1998 ve 1999 yılında Çuvaşistan'da bulunduğumuz süre içinde bazı köylere yaptığımız gezi ve gözlemler neticesinde elde etmiş bulunuyoruz).

¹⁷ Meszaros, 2.

Çuvaşları "kreşinler" (vaftizliler) ve "yazıcnıklar" (paganistler) olarak ayırmaktadırlar.

Çuvaşistan'da, geleneksel inancını yaşatan Çuvaşların inanışlarının, genel hatlarıyla Türkler arasında yaygın olan inanışlarla benzerlik arz ettiğini belirtmiştik. Tatar tarihçi A. Ahmerov, 20. yüzyıl başında Bulgar Tarihi hakkında yazdığı eserinde Çuvaşların dini inanışlarında şamanî unsurların korunduğunu; Kazan Tatarlarının inanışlarında ise bunların bir kısmının korunduğunu kaydetmiştir. O, bütün bu inanışların Bulgarlarda da bulunduğunu ilave etmiştir.¹⁸

Çuvaşların geleneksel inanışları, Tanrı merkezli bir inanç sistemidir. Onların inanışları arasında, genellikle İslamı kabul etmeden önce Türklerin sahip olduğu "Tek Tanrı" merkezli milli dinlerinin temel unsurları sayılabilecek, yer-su kültü, atalar kültü, ölümle ilgili inanışlar başta gelir. İnsanları bağlayıcı nitelikte töre diyebileceğimiz örf ve âdetler vardır. Çuvaşların dininde, Türklerdeki "kam"ın rölü ve fonksiyonları kısmen kaybolmuş ve farklılaşmıştır.

1. TANRI (TURA) İNANCI

Geleneksel Türk Dininin merkezinde "Tanrı" inancı bulunur. Eski Türklerde Tanrı inancının esasları eski Çin kayıtlarından, Orhun Kitabeleri'nden ve diğer kaynaklardan tespit edilir. Bu kaynaklara göre; "Tanrı yardım eder, takdir eder, yaratır, kendisine karşı gelinemez, cezalandırır ve adına yemin edilir, gece ile gündüzü yaratır, bitkiyi canlandırır, her şeyi bilir, ebedidir, yaşam ve ölüm O'nun iradesine bağlıdır."¹⁹

Hunlar, Gök Tanrı'ya "Tengri Han" derdi. Tengri Han, kendisine tapanlara yardım eder, yurtlarını korurdu. Bu nedenle Türkler O'na at kurbanı keserdi.²⁰ "Gök", eski Türkler'de Tanrı'nın adı kabul edilirdi. Oğuzlar'ın Seyhun Nehri çevresindeki yurtlarından 10. yüzyılda geçen, İbn Fadlan bu konuda şu

¹⁸ Denisov, 67.

¹⁹ Bkz. P.W. Schmidt, "Tukuelerin Dini", Çev. S. Buluç, İstanbul Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1966, 70-71; İ.Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, 259-260; Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çev. A. Kazancıgil, İstanbul 1994, 90-99.

²⁰ M.Kalankatuklu, Albanya Tarihi, Çev. Z.M.Bünyatov, Bakü 1993, 156.

tespitlerde bulunur: "İçlerinden biri (Oğuzlar) zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse, başını semaya kaldırıp bir Tanrı der, bu Türkçe bir Allah demektir. Zira Türkçe'de bir, vâhid; Tengri ise Allah demektir".²¹ Buradan Türkler'in Tanrı'ya gökle ilgilendirdikleri ortaya çıkar. Aynı şekilde Türklerin atası Oğuzhan; tek bir Tanrı'ya iman etmedikçe hiçbir kadınla evlenmemiş, putperestliğe karşı açtığı mücadelede babasını bile affetmeyip, onu tahtından indirmiş ve tek Tanrı inancını hakim kılmaya çalışmıştır.²²

Orhun Abideleri'nde Türkler'in evreni yaratan ve ona hükmeden tek Tanrı inancına çok önceden ulaşmış oldukları görülür. Bu abidelerde gökyüzünü, yeryüzünü, insanoğlunu yaratan ve zamanı tanzim eden bir "Tanrı"dan söz edilir.²³ Fakat abidelerde gökyüzü ile Tanrı kavramları için aynı kelimeler (Gök Tengri) kullanılır. Bu durum bir çok araştırmacının yanılmasına yol açmıştır. Halbuki Türkler her iki varlığı da aynı kelimelerle ifade etmektedir. Ancak onlar bu iki unsur arasındaki farkı çok iyi bilmektedir. "Tengri tek Tengri" ifadesi onlar arasında Tanrı'nın zihinlerde tasavvur edilemediğinin bir ifadesi şeklinde anlaşılır. O, "kendine benzer Tanrı"dır.²⁴ Dede Korkut hikayelerinde, Deli Dumrul'un Tanrı için söylediği şu sözde, aynı düşünceyi ifade etmesi bakımından oldukça önemli sayılmaktadır: "Yücelerden yücesin ! Kimse bilmez nicesin ! Yüce Tanrı !"²⁵

a. Çuvaşlardaki Tanrı İnancı (Tura, Tora)

Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin Tanrı, Altayların Tengri, Tengeri, Şorların Tengri, Hazarların Tigr, Ter, Tuvinlerin Deer, Yakutların Tangara, Moğolların Tenger, Buryatların Tengeri, Tengri, Kalmukların Tenger sözüyle ifade ettikleri Tanrı²⁶ için Çuvaşlar, "Tura", "Tora" sözünü kullanır. Bu isim "Tanrı" sözünden türemiş Çuvaşça bir kelimedir. "Tura" adı Müslüman ve Hı-

²¹ İbn Fazlan Seyahatnamesi, 31.

²² Bkz. Oğuz Destanı, Haz. Z.V.Togan, İstanbul 1982, 17-19.

²³ Bkz. Orhun Abideleri, (Haz. N.Asım), İstanbul 1340, 101, 128, 130, 143.

²⁴ Bkz. Orhun Abideleri, 130; B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979, 313.

²⁵ Bkz. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1969, 51-52.

²⁶ Bkz. M. Seyidov, Kam-Şaman ve Onun Kaynaklarına Ümumi Bakış, Bakü 1994, 52; A.İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976, 18-19.

ristiyan Çuvaşlar tarafından da Tanrıyı ifade için kullanılır. Kitab-ı Mukad-des'in Çuvaşca'ya yapılan çevirilerinde tanrıyı ifade için bu kelimeye yer ve-rilir. Türkçe bir isim olan Tengri, Türkler arasında hem "Tanrı"yı hem de "gökyüzünü" ifade eder. Bunlardan ikinci mana Çuvaşca'da artık yaygın ola-rak kullanılmamaktadır.²⁷

Çuvaşlardaki Tanrı anlayışı ile diğer Türklerdeki Tanrı anlayışı arasında benzerlikler vardır. Çuvaşlarda Tura adı Tek ve Yüce Tanrıya aittir. Tura adı, Çuvaşlarca tazim edilen diğer ruhlar için kullanılmaz ve bu ruhlar hiç bir za-man Tura gibi tazim görmez. Çuvaşlar tazim ettikleri Tanrıya "Pir Tura" (Bir Tanrı) der ve şu sıfatlarla Onu anar: Aslı Tura (Büyük Tanrı), Mın Tura (Yü-ce Tanrı), Cun Şuratakan Tura (Can Yaratan Tanrı), İvil-Hir Şuratakan Tura (Oğul-Kız Yaratan Tanrı), Mal Şuratakan Tura (Mal Yaratan Tanrı), Şulti Tu-ra (Dünyayı idare eden Tanrı), İrı Tura (İyi Tanrı).²⁸ Görüldüğü gibi Çuvaşlar arasında Tanrı için kullanılan bu ifadeler, O'nun sıfatlarıdır. Bazı araştırmacı-lar ise Tanrının bu sıfatlarını birbirinden farklı tanrılar gibi ortaya koymaya çalışmış ve Çuvaşların dinini çok tanrılı bir dinmiş (paganizm) gibi sunmuş-lardır.

b. Çuvaş Atasözlerinde Tanrı

Çuvaşların öteden beri Tura hakkında kullanageldikleri atasözleri de Çu-vaşların Tek ve Yüce bir Tanrı anlayışına sahip olduklarını ve Çuvaşların inandığı Tanrının özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir.

"Babanın kendi çocuklarının geçimini sağladığı gibi, Tura da insanlara bakar". "Tura aç olanı doyurur (rızk verir)". "Tura verse doya doya yeter, in-san verse sadece tatmaya yeter". "Tura vermezse kurt da aç kalır". "Tura ih-tiyacı olanlara son zerreye kadar vermeyi emreder". "Turasız hiç bir şey ol-maz". "Tura çalışkanı sever". "Tura için herkes ayındır, topal da kör de". "Kim insanlardan utanmaz, Tura'dan korkmazsa ondan fayda gelmez". "Tu-ranın yardımı olmadan hiç bir şey yapılmaz". Turanın izni olmadan kapıdan

²⁷ A.Rona-Tas, "Chuvash Religion", Encyclopedia of Religion (ER), Ed. M.Eliade, New York 1987, III, 496.

²⁸ Vişnevskiy, 2-3; Bkz. Meszaros, 7-9.

dahi geçilmez".²⁹ Geçmişini oldukça eski olan bu atasözleri, Çuvaşların yüce varlık hakkındaki görüşlerini yansıtmaları bakımından dikkat çeker. Çuvaş tasavvuruna göre tanrının takdiri gücü hiçbir zaman aşılamaz.

c. Çuvaş Dualarında Tanrı ve Kurban

Çuvaşların geleneksel dininde önemli yeri olan Kurban sistemi ve bazı dualar da Çuvaşların kendine özgü "monoteist" inanışlarını gösterir. İlkbaharda tarım işlerine başlamadan, hayvanları otağa çıkarmadan önce, sonbaharda otlaktan hayvanlar içeri alındığında ve ürün tarladan toplandığında bolluk, bereket ve şükür için yalnızca Turaya kurban sunarlar. Bu törenlerde sadece Turanın adı anılır, ona şükür ve dua edilir.³⁰ Bir çok törende olduğu gibi Çuvaşlar sonbaharda ürünlerin tarladan kaldırılmasından sonra yaptıkları şükür kurbanı törenindeki dualarda da Tanrıya karşı tazim ve O'nu yücelten ifadeleri dile getirirler: (Göklere hakim Tanrı ! Ve Sen yerdekilerin de hakimisin! Bağışla ve koru bizi! Oğullarımı, kızlarımı, bütün ev halkımı ve akrabalarımı, size hediye ve kurban olarak içecekler ve yiyecekler sunuyorum. Bunlar yeni üründen yapılmıştır. Bunlarla birlikte gayretle ve şükürle yanan gönlümüzü sana sunarız. Ve Senin yüceliğinin önünde secde ederek, size dua ederiz. Göktanrısı ve yer Hükümdarı! Fakir halkımıza huzur, barış ve bolluk ver! İçecek ve yiyeceklerle dolmuş kaplarımız eksilmesin!).³¹ Bu duaların muhtevası bize Çuvaşların manevi dünyasını ve her şeyden önce ihtiyaçlarının karşılanması için Tanrıya yöneldiklerini göstermesi bakımından önemli örneklerdir.

Çuvaşlardan Hıristiyan olanlar Tura adını bu dine taşımıştır. Hıristiyan Çuvaşların, Rusların azizlerine ve Tanrılarına ibadetlerinden hiç bir şey anlamadıkları, geleneksel inanışını muhafaza eden Çuvaşların da çoğu zaman Rus azizlerine ve putperestliğe kadar götüren onların ikonlarına saygı göstermesine şaşkınlıkla baktıkları ifade edilmiştir. Bunun nedeni olarak Çuvaşlarda derin bir monoteizm anlayışının bulunması gösterilmiştir³². Yine bu anlayışla

²⁹ Bk. Meszaros, 10; Aşmarin, "Vvedeniye v kurs Çuvaşskoy narodnoy slovesnosti", 17-19.

³⁰ Bkz. A.Rekeyev, "İz çuvaşskih predaniy i verovaniy jertvoprinoşeniya i moleniya Çuvaş", İzvestiya po Kazanskoy Eparhii (İKE), Kazan 1897, S.2, 51; Meszaros, 12-13.

³¹ Aşmarin, "Vvedeniye v kurs Çuvaşskoy narodnoy slovesnosti", 10-11.

³² Meszaros, 16.

Çuvaşlar Hıristiyanların Tanrı olarak niteledikleri İsa'nın Tanrı olamayacağı- nı her fırsatta çeşitli şekillerde ifade etmişlerdir. Çuvaşlardan bazıları bu ko- nuda şunları ifade etmiş ve tanrı anlayışlarını ortaya koymuştur: (Bizim Tan- rımız görünmez bir varlıktır. İnsan hiçbir zaman bir Tanrıya dönüşmez. Bu yüzden sizin Hıristosa inanmanız saçmadır). Çuvaşların Tanrı hakkında bir başka ifadesi de şöyledir: (Yüce Tanrı gökteki Tanrıdır. Biz insan suretinde bir tanrıya inanmıyoruz. Bizim için Hıristos doğmadı da ölmedi de.³³ Bu ifa- delerden de anlaşılacağı üzere Çuvaşlar Hıristiyanların tanılaştırdığı İsa'nın tanrılığına akıl erdirememiştir. Rus Ortodokslar arasında yaşayan vaftiz ol- muş Çuvaşlar, Hıristiyan teslisinin özünü bilmiyorlardı, fakat buna karşılık mutlaka "Şulti Tura"yı (Yüce Tanrı) biliyor ve ona inanıyorlardı.³⁴

d. Çuvaş Mitoloji Tasavvurlarında Tanrı

Çuvaş mitolojik tasavvurlarına göre Tura, orta dünyanın bütün unsurları- nı yaratmış, bitki ve hayvan dünyasını yerleştirmiş, en önemlisi de insanları yaratmıştır. Önce Tura yalnızca bir halkı -milleti- yaratmış, insanlar huzur içinde, çalışmadan yaşamış, yer bütün ihtiyaçlarını bolca vermiştir.³⁵

İnsanlar sonraları şeytanın tesiri altına girmiş ve kibirlenmiştir. Şarabı icat etmiş, çatışmalar, sarhoşluk ve oburluk başlamıştır. Kızgın Tura 77 dil, 77 inanç ve 77 halk yaratarak onları yeryüzüne göndermiştir. Sonra da "Kebe" meleğini, her insana kendi kaderini tayin etmesi için göndermiştir. İnsanlar arasındaki düzenin korunması için Tura yeryüzünde "hakan" yaratmıştır. Dünyayı nizama koyduktan sonra Tura 7. göğe yükselmiş, oradan hizmetin- deki ruhlar aracılığıyla yeryüzünün düzenini korumuştur.

Geç döneme ait Çuvaş mitolojilerinde Turanın Hıristiyanlığın inanç esas- ları ile karıştırıldığı görülür. Yer ve gök arasındaki aracılık fonksiyonlarını Tu- ra genellikle en yakın yardımcılarına yükler. Tura'nın önemli yardımcısı Ke- be'dir. Kebe alt ve yukarı dünya arasında Turanın yardımcısıdır. Mevcut bil- gilere göre Kebe yerin içinde ve yerin altında olanı yönetmekle görevlidir. Tu-

³³ Kudryaşov, 64.

³⁴ Kudryaşov, 65.

³⁵ N.Yegorov, "Çuvaşskaya mifologiya", Kul'tura Çuvaşskogo kraya, Çeboksarı 1995, 118, 120.

ra'nın ona verdiği iki hizmetçi Pölühçi ve Pihambar vardır. Pölühçi doğan çocuklara rızıklarının belirlenmesi ve yumsa tarafından verilen isimlerin yazımı için görevlendirilir. Aynı hizmetçi işini bitirdikten sonra göklere döner, Kebe veya Kader'e bildirir. Pölühçi hakkında halk arasında "Tura rızık verdiği halde Pölühçi yazmadıkça o görünmez" sözü yaygındır. Pihambarın görevi, hayvanları kurtlardan ve diğer vahşi hayvanlardan koruma ve bütün evrene ateş sağlamadır. Pihambar Tanrının emriyle devamlı yeryüzünde dolaşır, insanlar hakkında Tanrıya gereken haberleri toplar ve iletir.³⁶

Tanrının yarattığı hayvanlar kutsal olarak temizdir ve kurban sunmak için uygundur. Tanrının yarattığı şeyler dünyanın önemli bütün unsurlarıdır. Yeryüzü, kozmik dayanaklar, dünya dağı, dünya ağacı, su kaynakları, yararlı bitkiler, evcil ve yabani hayvanlar (yenilebilen hayvanlar).

Çuvaşlara göre Turanın şu özellikleri vardır:

a- En yüce varlıktır, bu yüzden Mın Tura adı verilir (En Büyük Tanrı).

b- O, yarattığı dünyayı, besleyen; yerin ve suyun Tanrısıdır.

c- Yeryüzündeki insanlara O rızık verir.

d- Tura'nın devamlı barınağı göktür. Çuvaşlar, "yukarı nurlu-ışıklı dünya" ifadesiyle, yüce tanrıyı anlatır. İnaniş'a göre Tura bu mekanı sadece cuma günleri terk eder, yeryüzüne iner. Çuvaşların bu günde çalışıp çalışmadıklarını ve Çuvaş eşlerinin ocaklarını öğleye kadar yakıp yakmadıklarını öğrenir.³⁷

Tura dışında tabiat hadiselerini idare eden çeşitli ruhlar bulunur.³⁸ Tura olaylara doğrudan müdahale etmez. O, insan neslinin kaderini tayin eden Kebe ve onun hizmetçileri yardımıyla faaliyet gösterir. Tura'nın hizmetinde başka hizmetçi ruhlar da vardır.

Küçük ruhların bulunduğu grupta insanları, konutlarını, ekmeklerini, hayvanlarını, mal-mülklerini yöneten ve koruyan ruhlar bulunur. Bu nedenle onların birçoğunun gökte değil yeryüzünde yerleştiği ve yaşadığı tasavvur edi-

³⁶ Yegorov, 122.

³⁷ Aşmarin, "Vvedenie v kurs Çuvaşskoy narodnoy slovesnosti", 21.

³⁸ Bkz. Denisov, 62.

lır. uvaşlar, aynı zamanda güneş, yer, gök gürültüsünü, yıldırım, ışığı, ateş temsil eden birçok başka ruhlara da saygı gösterir.³⁹

2- RUHLAR

a- Pireşti

Pireşti (angel-melek), iyi ruhlardandır ve Tanrı'nın hizmetçileridir. Yeryüzündeki insanlara karşı cinlerin kötülükleri, koruyucu melekler "pireşti" tarafından engellenir. uvaşlar, insanların iki koruyucu meleği olduğuna inanır. Onlar insana doğduktan hemen sonra uçup gelir ve ölümüne kadar onunla birlikte olur. Pireşti; iyi söz ve iyilik konuşulduğunda onu; kötü söz ve kötülük konuşulduğunda onu yazar. İnsanın iyiliklerini yazan Pireştinin onun sağ omuzunda oturduğuna inanılır. Bunun yanında insanın ölümünden sonra koruyucu meleklerin, onun ruhunu dipsiz uçurumdaki imtihan köprüsünden (siret kiperi- sırat köprüsü) geçirdiği kabul edilir.

uvaşlar Pireştiiyi çoğu kez beyaz elbise içinde dolaşan genç kız veya ak saçlı kadın şeklinde tasavvur eder. İnanışa göre bazen onlar kanatlı olur. Pireştinin evin ocağında veya ocağın kenarında yaşadığı, geceleri ortaya çıktığı, örgü ördüğü veya dikiş diktiği düşünülür. Pireşti için Çuvaşlarda evin hanımı özel olarak örülen havlu asar. Bu havlu evdeki fertlerin hiçbir tarafından kullanılmaz. Fakat zaman zaman bu havlu yıkanır. İnanışa göre, evin sahipleri ile birlikte pireşti yeni eve yerleşir ve onu davet etmeyi unuttuklarında o, eski evde kalır ve geceleri ağlar.⁴⁰

Kuzeydeki Hıristiyan Çuvaşlar meleği Rusça angel şeklinde isimlendirir. Onların tasavvuruna göre ölümden 40 gün sonra Tanrı'nın Meleği (Torin angeli) ölünün ruhunu yeryüzüne çıkarır ve ona hayatı boyunca yaptığı iyi ve

³⁹ Dimitriyev, "Bit i kultura Çuvaşskogo naroda v period feodalizma", 141; Sbojev ve Magnitskiy uvaşlarda 77 tanrı, Aşmarin ise 17 ciltlik Slovar' uvaşskogo yazıka (Çuvaş Dili Sözlüğü) adlı eserinde, Çuvaşlarda 200'den fazla ruh ve tanrı adı saymaktadır. Bu isimlerin Çuvaş halk dininde tazim edilen, saygı duyulan tanrı ve ruhlardan olduğunu söylemek mümkündür. Ancak uvaşların temelde tek tanrı inancına sahip oldukları, hiç bir zaman diğer ruhlara bu tek Tanrının özelliklerini atfetmedikleri, O'na duydukları saygıyı göstermedikleri ve sundukları kurbanı yerine getirmediği vurgulanmalıdır.

⁴⁰ Yegorov, 124; Aşmarin, "Vvedenie v kurs Çuvaşskoy narodnoy...", 27-28.

kötü işleri gösterir.⁴¹

b-Hirt-Surt

Çuvaş inanışlarına göre her evde, evi gözeten ve aile yaşamına hayır dua eden "hirt-surt" isimli bir ruh bulunur. Hirt-surt, Tatarların "üy iye"siyle (ev iyisi) bir çok ortak özelliğe sahiptir. Tatarların "üy iyisi" kendi yaşadığı yeri toprak altı olarak seçer. Çuvaşların "hirt-surt"u ise ocakta yaşar. Üstelik, o bazen evden dışarı çıkar, ahır-tavlayı ziyaret eder, yazın ise, hasat zamanı ağılda bulunur ve hasadı kaldırma işlerinde ev sahibine yardım ettiğine inanılır.⁴²

Çuvaş inanışına göre hirt-surt iyi ruhlar grubuna dahildir. O, ailede ve aile yaşamında saadeti güvence altına alır, musibetlerin giderilmesini ve önceden haber verilmesini sağlar. Musibetleri önceden sezen hirt-surt inlemeye, ağlamaya takırdamaya başlar, böylece ev sahibine felaketi önceden haber verir. Evin sahibine mülayim tutumu yanında o, ev hayvanlarına da bakar, geceleri ise sevdiği atların yelederini örer.⁴³

Hirt-surt aile üyeleri arasında kavgayı, dargınlıkları ve küfürleri sevmez. Böyle durumlarda o, ev sahibine ve hayvanlarına öfkesini gösterir. Hatta bu olaydan sonra hirt-surt sevmediği ev sahibinin evini terkedebilir. Fakat bundan sonra Çuvaşların inanışına göre evde mutluluk olmaz. Huzur ve düzenin bulunmadığı böyle evler için Çuvaşlar "Kunta hirt-surt şuk, kuntan hirt-surt tarnı" yani Burada hirt-surt yok, o buradan kaçtı derler.⁴⁴

Hirt-surtu merhamete getirmek için küçük kurbanlar sunulur. Bu kurban en çok ocağa atılan bir kaç kaşık lapa olur. Onun şerefine yılda bir kez, bazı yerlerde beş yılda bir sonbaharın sonlarında tören icra edilir. Bu tören diğer dini törenlerden çok farklı olmaz. Bu törene sadece ev halkı katılır. Dua ve yemekten sonra hirt-surt için ocak üzerine lapa ve ekmek bulunan bir ser-

⁴¹ Aşmarin, "Vvedenie v kurs Çuvaşskoy narodnoy...", 28.

⁴² Aşmarin, "Vvedeniye v kurs Çuvaşskoy narodnoy...", 26; N.İ.Aşmarin, Slovar' Çuvaşskovo yazıka, Çeboksarı 1950, XVII, 56-58, 60.

⁴³ Denisov, 29.

⁴⁴ Kudryaşov, 62.

vis tabağı konur. Bunlar orada ertesi gün sabaha kadar kalır, sabah ise lapa ısıtılır ve bütün ailece yenir. Eve getirilen her şeyden, onun payı olarak onun şerefine küçük parçalar ocak üzerine bırakılır veya atılır. Genç kızlar evlenecekleri zaman hirt-surtun teveccühünü kazanmaya gayret gösterir. Buna göre, "kocaya giden genç kızlar evlilik hayatındaki mutluluğu temin amacıyla hirt-surt için hazırladığı hediyeyle birlikte mutlaka birkaç kez anne-baba evine gitmelidir".⁴⁵

Ev sahibinin ona karşı yapacağı saygısızca tutumlara karşı hirt-surt ev halkına öfkelenir ve onları geceleri korkutur. Bu nedenle, misafirlikten dönen ev sahibi ilkönce hirt-surtu selamlar ve onun payını ikram eder.

Yeni bir eve taşınan biri hirt-surtun yeni yerine geçişi için özel bir tören icra eder. Kural olarak, bu tören gece yapılır. Hirt-surt, eski laptillerde veya çömlleklerde getirilir ve yeni evin ocağı üzerine yerleştirilir. Bu esnada ona özel davetle yönelinir ve yolda kimseyle karşılaşmamaya gayret edilir. Tören sırasında herhangi biriyle karşılaşılırsa tören yararsız olduğu için durdurulur ve bir kez daha tekrarlanır.

Halk inanışlarında hirt-surt insan suretinde tasavvur edilir. Hirt-surt dişi cins kabul edilir, hemen her yerde o, beyaz elbiseler giyinen kadın veya genç kız olarak tasvir edilir. Hatta bu ruhun yaptığı iş de onun dişi cinse mensubiyetini gösterir. İnanışa göre hirt-surt'un genel işi iplik eğirmek, bazen de un elemektir.⁴⁶ Hirt-surt gece yaptığı bu işlerin sesiyle kendini gösterir. Burada "hirt-surt" onuruna kurban sunulduğunu da belirtmek gerekir. Bu ruha kurbanlık lapayı, bir kural olarak evin erkeği değil hanımı sunar.⁴⁷

c- Yereh

Aileyi ve evin düzenini koruyan ruhlardan başka, Çuvaş inanışlarında ev ruhları ile ilişkilendirilen "yereh" adında başka bir ruh daha vardır. Ona etfedilen şeylerin büyük kısmı insanlara deri hastalıkları yoluyla zarar vermesi-

⁴⁵ Aşmarin, "Vvedeniye v kurs Çuvaşskoy narodnoy...", 28.

⁴⁶ Denisov, 30; Kudryaşov, 61.

⁴⁷ Meszaros, 20.

dir; deri dökülmesi (çiçek), saçkıran, diğer irinli deri ve göz hastalıkları gibi.⁴⁸ Merkezi rayonlarda Çuvaşlar "yereh" kültürünü, "turkelli" adıyla bilir.⁴⁹

N.M. Ohotnikov etnografik yazılarında 19. yüzyılın ikinci yarısında Çuvaş halkı arasında yaygın olan genel inanışlardan söz ederken "yereh" hakkında şunları kaydeder: "Yereh görülmez; mekanı karaağaç kabuğundan yapılarak odada bir köşeye veya kapı arkasına yerleştirilen sepettir. Bu sepet başka bir yere, mesela ambar, ahır-tavla veya dışarıda yapılmış herhangi bir yapının duvarına da asılabilir. Yereh kendisine gereken önemi göstermeyenlere, deri hastalıkları gönderir. Bir Çuvaşın gözü ağrıyaya veya vücudunda çıban, irin ortaya çıkmaya başlarsa, o zaman o, kendiliğinden veya yumsanın tavsiyesiyle, "mimer" adı verilen, kisel⁵⁰ gibi buğday unundan yemek kaynatır. "Mimer" ve "metal bir parayı" yerehin cezalandırdığı kimsenin bulunduğu eve getirir. Bu evdeki aileden herhangi biri mimer ve metal parayı getirenin isteği üzerine, mimer ve parayı yanına alarak ambara yerehe gider. Bu kişi getirdiği mimerle hastalığı kaldırması için yerehe dua eder, yalvarır. Sonra bir kaç kez yerden selamlama yapar, mimerin bir kısmını yemek kaşığıyla sepete koyar, kurşun metal parayı ise sepetin asılı olduğu çiviye asar. Eve getirilen mimerin geri kalan kısmını evde aile üyeleri yer. Bu duadan sonra Çuvaş tam bir inançla yerehin bu hastalıktan kendisini kurtaracağına inanır.⁵⁰

Etnografların malzemelerinden, yerehe yapılan mekan işiyle daha çok ailedeki yaşlı kadınların meşgul olduğu, erkeklerin bu işte ikinci derecede rol oynadıklarını öğreniyoruz.⁵¹ Bazı bilgilere göre yerehin yapımıyla genç kızlar meşgul olur. Genç kız kocaya gideceği sıra beraberinde çocukluğunda yapmış olduğu yerehi-kuklayı da götürür, sonra onu sevdiği kızına verir. Yedin-

⁴⁸ Bkz. Vişnevskiy, 8; Magnitskiy, 81-82; G.İ.Dzeniskeviç, "K voprosu o kul'te yereha u Çuvaşey", İz kul'turnovo naslediya narodov Rossii, Leningrad 1972, 221.

⁴⁹ N.İ.Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, Çeboksarı 1937, XIV, 225-226.

* Meyva suyu veya sütün nişasta ile kaynatılarak elde edilen bir tür içecek.

⁵⁰ A.Ohotnikov, Zapiski Çuvaşına o svoem vospitanii, İOAIÉ, Kazan 1920, XXXI, S.1, 24-25; ayrıca bkz. Meszaros, 24-27; N.İ.Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, Çeboksarı 1930, V, 141-144; Kudryaşov, 60-61.

⁵¹ Meszaros, 26.

ci kuşağa kadar bu tür bir kukla hanımlar tarafından nesilden nesile verme suretiyle muhafaza edilirse o zaman onlar "yereh-turkelli" olur.⁵² Yerehlerin yumsalar tarafından çeşitli törenlerle ve sözlerle yapıldığı da olur.⁵³

Kadın suretinde tasvir edilen yerehler farklı surette olup, çeşitli adlar alır: "Kinemey" (yaşlı kadın), "mınakka" (hala, annenin veya babanın büyük kız-kardeşi), "vat akay yerehi" (büyük kızkardeş). Kadın yerehler -bunlar bezden yapılmış, kuklayı andıran tasvirlerdir. Çuvaş kostümü giydirilmiştir, iplik veya saman çöpüyle bağlanmıştır, başlarına ise bir çeşit havlu sarılmıştır (surpan puş).⁵⁴ Kadın suretindeki yerehler muhtemelen bir kurala göre yapılmaktadır. Çünkü onlar birbirine çok az benzemektedir. Erkek suretinde yerehler ise yok denecek kadar azdır. Çocuk suretinde yerehlere de rastlanmaktadır.⁵⁵

Çuvaşların ve onlara akraba olan başka halkların mitoloji malzemelerinde, kendisine saygısızca davranıldığı tören veya başka durumlarda, tanrı ve ruhlar insanı cezalandırabilir. Bu yüzden yerehlere, soyu koruyan, başkasının soyuna karşı da düşmanlık gösteren ruh olarak bakmak mümkündür. Bu görüş Çuvaşların, hastalıkları başkalarının soyuna ait yerehlerin ortaya çıktığı düşüncesi doğrulamaktadır. Bunun yanında kocaya giden Çuvaş kızları, hediye olarak baba evinden yerehi kasasıyla alıp götürür ve bunu yeni evinin duvarına asar, ana-babası ise yeni bir yereh edinir.⁵⁶ Aşmarin, Çuvaş yumsalarının ailelerindeki genç kızların kocaya gittiklerinde, bu ruhu kızdırmamak ve ailesinin artmasına yardım etmesi için mutlaka "yereh turkelli" ruhu olarak tasvir edilen kuklalardan birini almaları gerektiğini belirtir.⁵⁷

Kukla şeklinde yerehe 19. yüzyıl etnografi literatüründe rastlanmamakta-

⁵² Bkz. Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, XIV, Çeboksarı 1937, 225; T.M.Akimova, "Materiyalı po kül'tü yereha u Saratovskih Çuvaş", Sbornik njine Voljskogo krayego muzeya, Saratov 1932, 25.

⁵³ Akimova, 21.

⁵⁴ Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 141.

⁵⁵ Bkz. Dzeniskeviç, 221-225, 228; Akimova, 20-21, 29.

⁵⁶ Bkz. Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 141-142; Meszaros, 26; Akimova, 22.

⁵⁷ Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, XIV, 225.

dır. O, yerehe sunulan çeşitli nesnelere birlikte, üvez ağacı budağı, bez parçası, madeni paralar, kasa veya sepet (yirih piri) suretinde tasvir edilir.⁵⁸

Yereh kültünün son zamanlarda yeniden kavranılması, ev sınırları dışında bu koruyucu aile ruhunun bütün köyün tazim ettiği bir unsur haline gelmesini sağlamıştır. Yereh'in yerleştiği tabii mekan gitgide geleneksel dinde kurban sunulan yer haline dönüşmüş ve yerel halkı korku ve endişeye sevk etmiştir. Yerehin yerleştiği mekanla ilgili böyle bir inanın yansımalarını toponimlerde de görürüz. "Yereh şırmi" (yereh uçurumu), "yereh şu" (yereh deresi), "yereh şili" (yereh pınarı) bunlardan bazılarıdır.⁵⁹ Çuvaş inanışlarında son zamanlarda "yereh kültü" "kiremet kültü" ile karışmış ve kaynaşmıştır.

d- Şeytan (Şuytan)

Çuvaşlarda "kötü ruhlar"a inanış vardır. Bunların başında "şeytan" (şuytan) gelir. İdil bölgesindeki Türk ve Fin-Ugor kavimlerinin inanışlarında şeytan, tanrıya karşı çıkan kötü bir varlık, insana ve insanın işlerinde çeşitli musibetlerin sebebi olarak değerlendirilir. Çuvaşlarda, kötülüğün ve karanlığın temsilcisi "şeytan"dır. O, insan neslinin aldatıcısı ve düşmanıdır. Bu nedenle Çuvaşların dinindeki şeytanda bir çok kötü imaj betimlenir. Halk inanışına göre bu ruhlar ormanlık arazilerde, uçurumlarda, nehirlerde, göllerde, banyolarda yerleşir (arçuri, kiremet, vutiş, esrel vb).

Şeytanın ve diğer kötü ruhların faaliyetleri iki zamanın birleştiği "sınır zamanda" yani bir zamandan diğer zamana geçişte, öğlen, gece yarısı, eski ve yeni yılın kesişiminde artar. Bu kesişen zamanlarda yeni işe başlamak, uzak yola çıkmak, yol ve sokak kavşaklarından geçmek, yıkanmak gibi işlerin yapılması yasaktır. İşte o zaman Çuvaşlar "sëren", "vërem" gibi arınma törenlerini icra eder.⁶⁰

Çuvaşlar arasında yaygın olan birçok rivayette şeytan, çok çeşitli yabancı

⁵⁸ Bkz. A.Fuks, Zapiski o Çuvaşah i Çeremisah Kazanskoy gubernii, Kazan 1840, 93, 96-97; Sbojev, 124-125; Denisov, 36-37; Dzeniskeviç, 233-234.

⁵⁹ Bkz. Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 144-145.

⁶⁰ Yegorov, 122.

hayvan, kuş ve hatta insan suretinde resmedilir. Şeytan hakkında Çuvaşların son dönem dini inanışlarındaki tasavvurlarda, Hıristiyan öğretilerindeki, - belki kısmen İslam'daki şeytan- ve diğer "kötü güçler" hakkındaki bilgilerin aktarıldığı ve benimsendiği görülür. Şeytanın büyücülerle işbirliği yaparak kötü faaliyetlerde bulunduğu dair inanış oldukça yaygındır.⁶¹ Çuvaşlar, şeytani ruhlar arasında, yereh (kötü ruh, insanlara harici hastalıkları verir), vupkın, vutiş, iye (ev ruhu), arçuri (orman devi), kiremet, esrel (ölüm getiren) ve diğerlerini sayarlar.

e- Vupkın

Vupkın kötü ruhlardandır ve hirt-surtun karşısında yer alır. Vupkın adı "yutmak", "yakmak" anlamındaki fiillerden türemekte ve yutan anlamına gelmektedir.

İnanışa göre vupkın evde yerleşir, bütün yiyecekleri tahrip eder ve ev işlerinde fesada neden olur. Onun, salgın hastalıklara ve hayvan telefine sebebiyet verdiği kabul edilir. Halk inanışlarında o köpek suretinde tasvir edilir.⁶²

Vupkın ve hirt-surtun aynı evde yaşaması mümkün değildir. Vupkın her yerden kovulmaya, hirt-surt ise tam tersi evde inatla bir yere yerleşmeye razı edilmeye çalışılır. Bu amaçla çeşitli ayinsel faaliyetler icra edilir. Hirt-surt'a ocak başında evin dört köşesinde veya bodrumda kurban sunulur. Vupkın'a ise kanlı kurban sunulur. Bir derede veya yarda üç kara koç kesilir ya da kurumla lekelenmiş kara yumurtalar tarlanın bir kenarına bırakılır. Genellikle dualarda vupkıdan dört yöne gitmesi istenir. "Dünyanın dört köşesi var, nereye istersen git. Bizim köyümüzde yaşama!" şeklinde dua edilir. Vupkın, şeytani ruh olduğundan ona genellikle "kara", "kötü"; hirt-surt da iyi ruh olduğu için ona da, "iyi" nitelikler verilir.

Çuvaşlar, vupkın ruhunun ailesinin bulunduğu bölgeye girmenin hayvanların telefine yol açtığına inanır. Bu nedenle salgın hastalıklarda onlar, "şir vitir kılarni" törenini (tarla sürme töreni) icra eder. Bu, tarlaya manevi bir duvar-parmaklık yapmak gibi uygulanır. İnsanlar ve hayvanlar oraya avlu ka-

⁶¹ Denisov, 43.

⁶² Magnitskiy, 134.

pısından girer. Avlu kapılarında, yanan ateş bulunur. Geçenlere temiz su serpilir. Çuvaşlar, bu uygulamayla cinlerin ve kötü ruhların bu avlu kapılarını geçemediklerine ve çizilen sınır dışında kaldıklarına inanır.⁶³

f- Vutış

Vutış, su kaynaklarında bulunan ruhlardandır. O, insan suretinde görünür. Çuvaş tasavvuruna göre vutış suyun bulunduğu her yerde yaşar,⁶⁴ nehirlerde, göllerde, pınarlarda. İnanışa göre onlar çok zengin yaşar, karısı ve çocukları vardır, insanlara pek zararı dokunmaz. Fakat öfkelenildiğinde onlar suda boğmak, değirmen üzerine barajları yarmak ve insanlara hastalıklar göndermek gibi büyük felaketlere sebep olabilir. Bu yüzden Çuvaşlar, bir pınar veya nehirden ilk defa su almaya geldiklerinde küçük kurbanlarla (şıv nimerikisel) "vutış"ın gönlünü almaya çalışır. Çuvaşlardaki inanışa göre vutışı kızdıran ve su kaynaklarını terzil edip, kirleten kimseler boğaz hastalığına, soğuk algınlığına yakalanır. Bu hastalıklardan kurtulmak vutışa kurban sunmakla mümkün olur.⁶⁵

İnanışa göre sıcak yaz günlerinde vutış ve onun çocukları güneşin altında ısınmak için sudan çıkar ve insanlara, genellikle altın tarakla uzun saçlarını tarayan bir insan suretinde görünür. Erkeklerin onun çekici güzelliği karşısında, onunla nikahsız yaşamaya girişmelerine dair çok hikaye vardır. Vutışı yakalamayı ve onunla ilişki kurmayı başaran kimseye o para getirir ve bu kişiler zengin olur.

Su ruhunun, ak saçlı yaşlı kadın suretinde ortaya çıkan "vutış" onuruna gerçekleştirilen dua sırasında sunulan kurban, en çok "şıv nimeri"nden ibarettir. Bu dua, genellikle kışın, suyun donmasından sonra yapılır. Duanın amacı, kışın su kaynaklarını kurutmaması, yazın ise yıkıp taşırmaması gayesiyle vutışın gönlünü kazanmaktır.⁶⁶

⁶³ Magnitskiy, 134-135; Meszaros, 47; Yegorov, 125.

⁶⁴ Bkz. N.İ.Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, XVII, 175-184.

⁶⁵ Kudryaşov, 58.

⁶⁶ Bkz. Magnitskiy, 55-56; N.İ.Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 284; Yegorov, 128.

g- Arçuri

Çuvaş mitolojilerinde, genellikle "arçuri" veya "upite" ismiyle belirlenen "vırman iye" (orman ruhu) hakkındaki inanışlar önemli yer tutar. Arçuri ismi Çuvaşça "ar" kişi-erkek ve çurri "yarım" sözlerinden türemiştir.⁶⁷ Bu yarım varlığın özellikleri onun tasvirinde belirir. O, bir ayaklı, alnında bir göz, biçimsiz el ve ayaklarla tasvir edilir. Çuvaşlardaki "arçuri" Türk halklarındaki mitolojik personajlardan olan Başkurtların "yanımtık"ı, Tatarların "şurali"si, Kazakların "kuldırgış"ı, Orta Asya'nın "gulyabani"si ve diğer Türk topluluklarında yaygın olan "albastı"nın özelliklerini taşır.

Arçurinin kökeni hakkında çok çeşitli anlatım vardır. Çuvaş inancına göre, olağandışı, zamansız ve doğal olmayan bir ölümlle ölen ve gerekli törenler yapılmadan gömülen insanlardan, arçuri türer. Bu konuyla ilgili Aşmarin'in, topladığı etnografik malzeme arasında bir çok hikaye vardır. Bunlardan birinde; "Arçurinin (evlenmemiş) bir kızdan doğduğu, onu doğurduktan sonra annesinin hemen yenidoğan bebeği ormana getirip attığı ve bundan sonra onun yetişip, sonunda büyük bir insan olduğu, üç meşenin tepesine yerleştiği, uzun saçlarının, kara yüzünün, dört gözünün, üç elinin, üç ayağının bulunduğu..." anlatılır.⁶⁸

Arçurinin kökeniyle ilgili diğer bir efsane-anlatım grubunda ise o, ormanda ölen insanlarla ilişkilendirilir: "Arçuri, kötü ruhtur. O, günah itirafı-piriçastı (hıristiyanlarda dini ayinlerden biri, günah itirafı) olmaksızın ansızın ormanda ölen insanın ruhudur. Ayrıca o insanlara görünür ve onları ölü suretinde korkutur: onlar, kışın donar, yazın kürk giyer ve kızak üzerinde gezer; ağaçları çığner, her zaman bağırır; o, kesim zamanı ağaçtan düşmüş ve yaralanmıştır, ağaçları keser ve parçalar".⁶⁹

İnanışa göre, arçurinin öldürülmesinde onun her damla kanından ruh doğar. Arçurinin yerleşim mekanlarının ıssız yerler, ormanlar, uçurumlar oldu-

⁶⁷ Bkz. Sboyev, 124; Magnitskiy, 194, 247; Meszaros, 51-52; Denisov, 42; Yegorov, 127; V.A. Enderov, "Obraz leşevo (arçuri) v Çuvaşskom fol'klore", İssledovaniya po Çuvaşskomu fol'klore, Çeboksarı 1984, 51.

⁶⁸ N.İ.Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, Kazan 1928, I, 309-310.

⁶⁹ Aşmarin, Slovar' Çuvaşskovo yazıka, I, 311.

ğu düşünülür. Karanlığın çökmesiyle bu ruhlar ormanın ortasında toplanır. Çünkü orada üç meşe ağacında oturan önderleri vardır, sonra kurban aramak için her tarafa dağılırlar. Geciken yolcuyla karşılaştıkları zaman onu, ormanın derinliğine götürür ve ölene kadar gıdıklarlar. Sonra insanın dişlerini söküp yerler. Arçuriler at üstünde gezmeyi sever. Halk tarafından zarar gören Arçuri, o halkı ve köylerini lanetler ve köy harap olur. Arçurinin kendine has bir dili vardır ve bazı insanlar bu dili anlar. Bu dil insanların konuştuğu gibi bir dil değildir. Arçuri şimşekten, yıldırımdan, köpeklerden, tuzdan ve ekmekten korkar. Bu yüzden Arçurinin kötülüklerinden korunmak için ekmekten yapılan muskayı taşımak gerekir.⁷⁰

Su ruhlarının aksine arçuri, halk inanışlarında ve efsanelerinde değişik görünümlere sahiptir. Çuvaş inanışına göre onun çok çeşitli hayvan ve nesnelere dönüşebilme kabiliyeti vardır. Yolcuların karşısında o, aksaçlı yaşlı kadın suretinde görünür, deve dönüşür, ormanda yolunu kaybetmiş olanları ve yardım isteyenleri çarpar, oğlak, köpek gibi bir hayvan suretinde korkutur.⁷¹

Bazı anlatımlara göre arçuri kara yüzlü, uzun saçlı, dört gözlü -ikisi önde ikisi arkada, üç eli ve üç ayaklıdır. Başka bir anlatımda da, onun her tarafı tüylerle kaplıdır. Kafası çok büyüktür, gözleri ise ancak darı tanesi kadardır.⁷²

Arçuri bütün efsanelerde yolunu şaşırmışlarla veya gece vakti ormana gelenlerle alay etmeyi seven, yaramaz bir surette tasvir edilir. Fakat kişi arçuriden vaktinde kurtulamazsa, bazen onun yaramazlıkları insanın ölümüne de sebep olabilir. Çuvaşlar, arçurinin yolunu kaybetmiş acemi yolcuları kendisine çağırarak ormanın derinliklerine sürüklediğini kabul eder. Bazen de arçurinin kendisi insanı arkasından kovalar, ona adıyla seslenir, kahkaha atar, ağaçları yıkar, ıslık çalar, geçen atların koşumlarını çıkarır. Fakat görmüş geçirmiş insanlar arçurinin entrikalarından kurtulmak için onlarca yol bilir. Onlar arçurinin ırmaktan, pınardan ve genellikle sulardan korktuğunu bilir. Bu yüzden onunla karşılaşma sırasında, eğer o yolcuya yolunun nehrin han-

⁷⁰ Yegorov, 127; Enderov, 54.

⁷¹ Denisov, 40; Enderov, 55-58.

⁷² Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, I, 310.

gi istikametinde olduğunu sorarsa, zeki Çuvaş şu cevabı verir: "yuhalla, yuhalla" (yani akışı istikametinde) ve bununla onun elinden kurtulur. Halk inancına göre "şiv virelli" (yani suyun akışına karşı) dememelidir, çünkü arçuri nehrin veya pınarın doğduğu yere ya da başlangıcına doğru koşar ve insana görünür; eğer ona "şiv yuhalla" (suyun akışı yönünde) diye cevap verilirse o bilir ki, nehrin ağzına doğru koşmak mümkün değildir ve bunun için de insanı rahat bırakır.⁷³

Bazı rivayetlerde arçurinin güzel atlara binmeyi çok sevdiği belirtilir. Eğer at gece meradan yorgun ve terli dönerse, Çuvaş, bu ata arçurinin bindiğini kabul eder. Arçuriyi bu işten vazgeçirmek için ihtiyarlar atın sırtına katran-reçine sürmeyi tavsiye eder. Çuvaşların folklor eserleri arasında, arçurinin yakalanması olayını anlatan çok sayıda çeşitli hikaye vardır.⁷⁴ Çuvaşların arçuri hakkındaki inanışları, Türklerdeki "orman iyisi"nin daha bariz tasavvuru olarak düşünülebilir.

h- Vupır - Supır

Birçok hastalığın sebebi olarak kabul edilen ruhtur. Vupır çeşitli suretlerde tasvir edilir: O, kedi, köpek ve domuz görünümünde tasavvur edilir, ateşli ejderhaya dönüştüğü ve çok sıkta insan kılığında ortaya çıktığına inanılır.

Vupır'ın uyumakta olan insana saldırdığı ve onu boğmaya başladığı, bu yüzden insanın kalp atışlarının zayıfladığı ve boğulmaya yüz tuttuğu kabul edilir. Ay ve güneş tutulması vupır'ın tertibi olarak açıklanır. Çuvaş inanışlarına göre ay ve güneş tutulması, onların üzerine obur vupırların saldırmalarıyla gerçekleşir.

Bu yüzden Çuvaşlar, ayı ve güneşi kötü ruhlardan-vupırlardan kurtarmak için yıldırıncı bazı büyüsel tören icra eder. Bu amaçla ateş yakar, yukarıya yanan odun atar, silahlarla eteş ederler.⁷⁵

⁷³ Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, I, 309; Enderov, 64-65.

⁷⁴ Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, I, 314-315; Denisov, 41.

⁷⁵ Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 269-271.

1- Kiremet

Türkler ata ruhlarına saygı göstermiş, onların ruhlarının yaşadığına inanmıştır. Bu nedenle genellikle onlar ölünün mezarına sağlığında kullandığı, sevdiği eşyalarını, silahlarını, hatta bazı yiyecek ve içecekler koymuştur. Çuvaşlarda da atalar kültü bulunmaktadır.

Çuvaşlarda ata ruhlarına inanış kiremet inanışıyla irtibatlandırılmıştır. İnanışa göre, kiremet, ölen kimsenin ruhunun yerleştiği yerdir. Çuvaşlar arasında ölü hakkında çeşitli tasavvurlar vardır. Bu tasavvurlarda ölü ruhların aile ve aile fertlerinin yaşamına yardım etmesi, yaşayanlardan intikam alması, onlara hastalık ve felaket vermesi gibi unsurlar vardır. Ölülerin kötü faaliyetlerinin özellikle onlar için belli törenler icra edilmediğinde şiddetleneceği düşünülür. Çuvaş inanışına göre doğal olmayan ve vaktinden önce ölümlerle karşılaşan ruhların, kötü ve intikamcı oldukları kabul edilir. Henüz hayatta iken insanlar arasında genel durumu itibariyle tehlikeli ve kötü his besleyenlerin, öldükten sonra da kötü ruhlar sınıfına dahil olduğu varsayılır. Bütün bu ruhların arkasından belli yerlerde kurban sunulması gerekir.⁷⁶ Yumsaların ruhlarının da ölümden sonra kiremet olduğu kabul edilir. Çuvaşistan'ın çeşitli yerlerinde yumsalarla ilgili kiremetlere rastlanır.⁷⁷

Bazı Çuvaş grupları kiremeti, kötü veya şiddetli bir hastalıktan ölen kimsenin ruhuna tahsis eder. Kiremetlerin toprağın altında ikamet ettiği düşünülür, ayrıca bütün bölgelerin kendi kiremetleri olduğu kabul edilir. Birçok bölgede açık ormanlar, çayırlar, mezarlıklar, tepeler veya küçük nehirler kiremetler olarak tazim edilir. Genellikle bu tür yerler tahta perde ile çevrilir ve burada toprak sürülmez veya dini olmayan (seküler) amaçlar için kullanılmaz. Periyodik olarak bu alanlarda kurbanlar takdim edilir. Kiremet sayılan koruluklardan veya diğer mekanlardan bir şey almak, hatta kuru bir dal koparmak insanlara zarar verir endişesiyle alınmamakta, hayvanlar ve çocuklar zarar görmesin diye bu tür yerlere gönderilmemektedir. Kuzey Çuvaşistan'ın bazı yerlerinde kiremetlerin ağaçlarda oturduğuna ve onların özel bek-

⁷⁶ Bkz. Romanov, 190-193; Denisov, 46-48, 68.

⁷⁷ Bkz. Denisov, 100-102.

çilerinin (kiremet ketusi) bulunduğuna inanılır.⁷⁸

Aşmarin, Çuvaşlarda ata ruhlarına tazim sonucunda kiremet inanişinin oluştuğunu, Müslüman velilerin tazim edilmesi ile de bu inanişin birbirine karıştığını ortaya koyar.⁷⁹ Çuvaşlardaki kiremet inanişinin, genel olarak Türklerdeki "yer-sub" ve "ata ruhları"na inanişin bir karışımı, bir yansıması olduğu söylenebilir.

Çuvaşlarda kiremet olarak tazim edilen mekanlara, Çuvaşların kitle halinde Hıristiyanlaştırıldığı dönemlerde kiliseler inşa edilmiş,⁸⁰ halkın kiremete tazimi, kiliselere yönlendirilmeye çalışılmıştır. Günümüzde Çuvaşistanın çeşitli yerlerinde kiremet inancı ve kiremete kurban takdimi hala yaşatılmaktadır.

3- ÖLÜM VE CENAZE İLE İLGİLİ İNANIŞ VE UYGULAMALARI

Çuvaşların dini inanişlerini ve dini anlayışlarını öğrenebilmek için onların yaşamlarındaki dini inanişlar, tutum ve davranışlar yanında ölüm ve ölüm sonrasıyla ilgili inanişlerinin da bilinmesi gerekir. Çünkü ölüm ve ölüm sonrası inanişler genel olarak dinler tarihinde önemli yer tutar ve insanların dini anlayışlarını yansıtır.

Çuvaşlar ruhun bedenden ayrı bir varlık olduğunu, onun bedenle beraber yaşadığını tasavvur eder. Ruh bedenden kesin olarak ayrılırsa insan ölür. Çuvaşlarda insanların ansızın korkutulması yasaktır. Böyle bir durumda ruh şaşırabilir ve bedene geri dönmeyebilir.⁸¹ Çuvaş tasavvuruna göre ruh, ölüm sırasında veya bedeni geçici olarak terkederken insanın burnundan ve ağızından çıkar.⁸² Çuvaşlar ölecek hastanın yanı başına bir kaba su koyarlar. Bu, ruhun bedenden ayrıldığında suya girip arınması için yapılır. Ayrıca ölümlü beklenen kimsenin ruhunun bedenini kolayca terk edebilmesi için elbisesinin bütün düğmeleri çözülür.⁸³

⁷⁸ Bkz. Vişnevskiy, 4-6; Kudryaşov, 62-63; Rona-Tas, 497.

⁷⁹ Aşmarin, Bolgarı i Çuvaşı, 20-21, 122; Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 163; Ayrıca bkz. Romanov, 196-197.

⁸⁰ Kudryaşov, 21.

⁸¹ Denisov, 23.

⁸² Denisov, 24.

⁸³ Kudryaşov, 48.

a. Çuvaşlarda Ahiret İnanişı

Geleneksel inanişını sürdüren Çuvaşlarda "ahiret hayatı" yeryüzündeki hayatın devamı gibi tasavvur edilir. Erdemli ve faziletli insanlar, ahiret hayatında "çätmak"a (cennet)- ışık ve bolluk ülkesine girer. Kötüler ise "tamäk" (cehennem) ateşinde yanar. Fakat ölülerin refahı ve mutluluğu ölünün geride kalan akrabalarının cömertçe ihtiyaçlarını sağlamalarına bağlıdır.⁸⁴ Bu nedenle Çuvaşlar arasında ölüler için anma töreni yapmak çok önemli sayılır.

Çuvaşların tasavvuruna göre ahiret hayatı, yeryüzündekine benzer biçimde ortaya çıkar: zengin ölümden sonra da zengindir, fakir öbür dünyada da ihtiyaç ve sıkıntı içindedir.⁸⁵

İnsanın ölümünden sonra ruhun varlığına ve ahiret hayatına olan inanç Çuvaşlarda en çok cenaze törenlerine ve adetlerine yansımıştır. Bu törenlerde yalnızca ölüler için üzüntü değil, ölüm karşısında duyulan korku ve ölünün canlılara karşı kötü faaliyetlerinden korunma isteği de dile getirilir. Çuvaşlar insanın ölümünden hemen sonra ölünün insanlara hiddetini göstermesi ve onları hastalıklarla cezalandırmaması isteğiyle gönül alıcı bir kurban sunar. Aynı zamanda ölüm ruhu "esrel"e de kurban takdim ederler.⁸⁶

Bu kurban, ölünün başucunda çiğ yumurta kırma, bazı yerlerde canlı tavuğun başını koparma, daha sonra bu yumurtayı veya tavuğun başını şu sözlerle mezar tarafına atmadan ibarettir: "Ruhların yerinde ruh, cesetlerin yerinde ceset".⁸⁷

b. Ölü İle İlgili İşlemler ve Cenaze Töreni

Cenaze ile ilgili bütün uygulamalar, ölünün öbür dünyaya teçhizatlandırılması, aynı zamanda büyüsel nitelikli korunma özelliği taşır. Akrabaları, ölünün yıkanması için su almaya gittiklerinde, su iyesi "vutiş"a kurban sunar.

⁸⁴ K.P.Prokopyev, Pohoronı i pominki u Çuvaş, Kazan 1903; Magnitskiy, 189-193; Dimitriyev, 142.

⁸⁵ V.Y.Smelov, "Oçerk religioznih verovaniy Çuvaş", Magnitskiy, Materiyalı k obyasnieniyu staroy çuvaşskoy veri kitabının eki, 258-259.

⁸⁶ Denisov, 48-49.

⁸⁷ Bkz. Magnitskiy, 159; Rekeyev, 51-52.

Ölünün yıkanması sırasında ölü yıkayıcıları ellerine bez parçası sarar. Mezarlığa giden mezarlıklar, mezar kazmaya başlamadan önce "masar puşlihi"nden (mezarlık sahibi ruh) mezar için yer ister ve bunun için kurban sunar. Cenaze töreninin hazırlanması işine katılanlar kendi yükümlülüklerini yerine getirirken şu sözleri söyler: "Eşe puşi kutınla pultır!" (Bütün işler ters olsun).

Evde ölünün yattığı yere oturmak veya herhangi bir nesneyi koymak tavsiye edilmez, çünkü Çuvaş inanışına göre orada ölenin ruhu oturmaktadır.⁸⁸

Ölüyü "ahiret hayatı"na hazırlarken ölümlerin tehlikesinden korunma anlamında bir dizi uygulama vardır. Çuvaş inanışına göre ölümler dünyasında ölü, hayatında iken neler yaptığı ve yeni ölümlerin gelme ihtimali konusunda sorgulamaya maruz kalır. Çuvaşlar ölen kişinin bu soruların bilgilerini vermeme için onu engelleyici tedbirler alır. Bu amaçla onlar ölünün kulağına, ağzına ve gözlerine ipek örtü veya keten kumaş parçası koyar. Bunun yanında sorgulama sırasında sorulara nasıl cevap vereceği nasihatlarla tembihlenir. Nasihatlar göre ölü, yeryüzündeki günahları hakkındaki sorulara şöyle cevap vermelidir: "Şuk, şıvarıma uşman, şın şınçen kalaşman, şınpa vırşman. Akı şıvarta cın mercen. Cinmerim, kalaşman ta, vırşman ta ahı şıvarta ahah". (Hayır, ağzımı açmadım, insanlarla dedikodu yapmadım, küfretmedim. İşte ağzımda mercan var. Ben sustum, konuşmadım, küfretmedim. İşte ağzımda akik var).

Tanrının, niçin iyiyi öğrenmedin ve niçin ahlak öğretici kitapları okumadın şeklindeki yüze vurma ifadelerine, o, kötü görme yüzünden okuma yazma öğrenmediğini, çünkü ipek örtüyle örtüldüğünü bahane göstermelidir. (Şırvı virentmeriş, kuşım kurmarı, ahı kuşra purşın tülliyeh).

Tanrının ölüyü, inancına hizmete, dini-ahlaki değerlere özen göstermemesi hakkındaki ithamına, kötü işittiğinden yakınması önerilir: "İltmeşkin hılhana purşınpa çikriş, şavınpa ilteymerim" (Duyamıyorum, çünkü kulaklarıma ipek örtü kapatılmıştır).

Ölünün tanrıyla konuşmasında söylemesi önerilen sözlerde kendi akraba-

⁸⁸ Meszaros, 214; Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 229.

larının adresini göstermemesi, hayatta olanlara karşı herhangi bir kötülüğe meydan vermemesi yer alır. Geçmişte Çuvaşların ahiretteki sorgulanma sırasında oldukça çok üzerinde durulan bu uygulamada, ilahi yargılama karşısındaki korku ve endişe sırasında, kural olarak şu sözlerle cevap vermeye bağlı kalırlar: "Kurman, iltmen, bilmestip" (Görmedim, duymadım, bilmiyorum).

Çuvaşlar öbür dünyada ölünün hayattaki insanın ihtiyaç duyduğu şeylere gereksinimi olduğuna inandıkları için ölüyle birlikte, hayatta iken en çok kullandığı ev eşyalarını ve malzemelerini mezara koyarlardı.

K.P.Prokopyev, Çuvaşların ölünün mezarına konulan eşyalar hakkında şu bilgileri verir: "ölünün tabutuna dünya hayatında sevdiği ve meşgul olduğu herşeyden azar azar koyarlardı. O pipo içiyorduydu, tabuta tütünle pipo koyarlar. O lapti yapmakla uğraşıyorduydu, tabuta küçük el testeresi, ağaç lifi koyarlar. O müzisyen ise -kemancı, guslici (kanuna benzer bir saz aleti) ise, tabuta keman, gusil koyarlar, dülger ise balta vb koyarlar; kadınlarla birlikte tabuta iplikle iğne, iğ, keten, yün, ipek ve kumaş koyarlar".

Magnitskiy'nin bildirdiğine göre Yadrinsk kazasında Çuvaşlarda ölen kızın tabutuna anneleri kadın başlığı "masmak" ve "surpan" koyarlar ve onlara ahiret dünyasında evlenmelerini tavsiye ederler. Bekar erkeklere de ahirette evlilik hayatı tavsiye edilir.⁸⁹

İdil-Ural bölgesindeki ve Macaristan'daki kazılarda, 9. yüzyıla kadar gelen tarihte, benzer ölü gömme adetleri görülür. Son zamanlara kadar Çuvaşlar mezarlara para ve yiyecek bırakmış ve bazen de eyer, koşu takımı ve atın çeşitli uzuvlarını koymuştur. Bu uygulamalar 8. ve 10. yüzyıl arasında Macaristan ve güney Rusya'da rastlanan ölü gömme adetlerinin izlerini taşır.⁹⁰

Çuvaşlarda ölünün evden çıkarılması sırasında uygulanan adetler de ölü karşısında akrabaların endişe ve korku duyduklarını gösterir. Ölünün geri dönmesinden korkarak cenaze törenine katılanlar ölüyü evden ayakları önde ve dolaylı yollardan çıkarırlar, bu sırada üç kez kapı pervazına tabutun ucu-

⁸⁹ Denisov, 49-50.

⁹⁰ Rona-Tas, 497.

nu Şu sözleri söyleyerek dokundururlar: "Aasene an hırat, hurıntaŐısimpe tıvansene an hırat, hıvın kilne-Őırtne hayar an sun". (ocukları korkutma; akrabalarını ve tanıdıklarını da korkutma, evine de kötülük dileme).⁹¹

Ölünün arkasından kıvgın taŐlar veya yanan ul-çaput atarlar. Bunlarla ölüden ve kötü ruhlardan kendilerini ayırabileceklerine inanırlar.⁹²

Mezara kadar ölünün cesedi yk/at arabasında veya kızak üzerinde taŐınır. Bütün yol boyunca tabut üzerine birkaç adam oturur. Bu uygulama, hayattakilerin ller üzerine stnlgnn ve ölünün dışarı çıkma ihtimalinden yoksun bırakmanın ifadesi olarak yapılır.⁹³

uvaŐlar, İbadet veya kurban sırasında, Türk geleneğinin devamı niteliğinde doğu'ya yönelir. Mezara konulan kimsenin baŐının da doğu'ya doğru bakabilmesi gerekir. Bunun için ölünün başı batı tarafına konur.⁹⁴ 18. yüzyıla ait bazı belgelere dayalı malzemelerde geleneksel dinini sürdüren Çuvaşlarda ly tabutsuz gömme adeti vardır. Bu adet N.İ.Dellil'in 1740'da Berезov'a yaptığı seyahata katılan Tovi Knigsfield'in gnlgnde tesbit edilmiştir.⁹⁵ Yine bu yüzyıla ait belgelerde, Çuvaşların ölülerini ağaç kütüklerinde gömme adetlerine ait bilgiler de bulunmaktadır. Tabut içinde gömme adeti muhtemelen daha geç dönemlere aittir ve Hıristiyan dini törenlerinin etkisiyle ilişkilidir.⁹⁶

Cenaze törenlerinin ayrılmaz bir parçası da ölünün ardından yas tutma, "ŐaŐ kılarnı"dir (ağlayıp sızlama). Cenaze için yas tutma işini ölünün akrabaları yerine getirir veya profesyonel olarak bu işi yapan ağıtı kadınlar davet edilir. Ölünün ardından ağlama işi, ölünün evinde, mezara gidiŐ sırasında ve tabutun toprağa gömülmesi esnasında yapılır. Bu sözlü ağıtlara halk müziği enŐrmanlarıyla oynanan oyunla da eŐlik edilir. Ağıt Sözlerinin içeriği l-

⁹¹ N.V. Nikolskiy, Kratkiy konspekt po etnografii Çuvaş, İOAİE, Kazan 1911, XXVI, S.6, 577; Kudryaşov, 49.

⁹² Sbojev, 182; AŞmarin, Slovar' uvaŐskogo yazıka, V, 221.

⁹³ Denisov, 51.

⁹⁴ Rona-Tas, 497.

⁹⁵ Denisov, 50.

⁹⁶ Denisov, 51.

nün kendine uygun bir yere hayırhahlıkla gitmesi, ailesini unutmaması, ziyaret etmesi, onu koruması isteklerinde yoğunlaşır. "Yıtı sassipe an şüre, kukkuk sassipe, çikeş sassipe, avtan sassipe şüre. Kalyışa, şurta-yire pehil tu; vılıh-çirlih pil tu, tırta-pulla pil tu; yalyışa pil tu!" (Köpeğin havlamasına gitme, guguk kuşunun, kırlangıcın veya horozun sesine git. Kendi aile ve evdeki bütün herkese hayır dua et, hayvanlara ve tarladaki ekine hayır dua et; kendi köyüne ve köydeki bütün köylülerine hayır dua et!).⁹⁷

Mümkün olan bütün büyüsel önlemleri kullanarak ölüden korunma isteği cenaze töreninin son kısmında da açıkça görülür: Mezarlıktan ayrılmadan önce, mezarın üstüne ateş yakılır ve cenaze törenine katılan herkes üç kez mezar çevresinde dolaşır. Köye dönüş sırasında ise mezarlık tarafına dönüp bakmamaya çalışılır.⁹⁸

Çuvaşların ölen kimsenin ahiret hayatına inanması ve kendi akrabalarını çeşitli gereksinimleri sebebiyle ziyaret etmesinden korkmaları, onları ölen için uygun yaşam şartlarının hazırlanmasına zorlamaktadır. Ölünün yanına sevdiği, hayatta iken kullandığı eşyalarını ve para koyarlar. Ölüyü öbür dünyaya hazırlamak ve ölünün tevaccühünü kazanmak amacıyla yapılan bu uygulamalar, Kreşin Çuvaşlarda (Vaftizli Çuvaşlarda) da benzer biçimde devam etmektedir. Hatta kilise papazları, bu uygulamalara istihfafla bakmakta ve tamamen Kreşin Çuvaşlardaki bu ölü gömme adetlerinin paganist (yazıçeskiy) anlayışa dayandırıldığını belirtmektedirler.⁹⁹ Fakat günümüzde mezara konulan eşya ve paraların yerini çoğu zaman sembolik malzemeler almıştır.

Ölünün akrabaları ölüyü gömdükten sonra köy kenarına, su kaynaklarına yakın bir yere, masa ve küçük sandalyeler kurar. Birkaç gün sonra bu masa çevresinde anma töreni icra ederler. Tören "Mezar Yeri Bayramı" olarak isimlendirilir.¹⁰⁰ Beraberlerinde getirdikleri bütün mutfak kaplarını bu yere bırakır-

⁹⁷ F.N.Nikiforov, Styuhinskiye Çuvaşi, Kazan 1905, s.7-8; Çuvaşların daha geniş ağıt sözleri için bk. Meszaros, 217-218; Vikar-Bereczki, 75-76.

⁹⁸ Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, V, 221.

⁹⁹ Kudryaşov, 48-49.

¹⁰⁰ Rona-Tas, 497.

lar. Ölünün bu kapları ve masayı ahiret yaşamında kullanabileceği kabul edilir. Köy kenarında bu yerde ayrıca ölü için özel bir küçük köprü de yapılır (vilni şın kiperri). Çünkü Çuvaşların tasavvuruna göre ölümden sonra ölünün ruhu üç gün boyunca suda yıkanır ve su kaynağına bu köprüden geçerek gider.

Ölünün anılması sırasında okunan Çuvaş dua sözlerinde biz burada ifade ettiğimiz bilgilerin doğrulandığını görürüz. G.Mezzaros tarafından Simbirska vilayetindeki Algaşi köyünde kaydedilen dualardan birinde konuyla ilgili olarak şunları okuruz:

"San valli kiper sarap, şavınpa şüre,
Ak tenkel, ak sitel,
Tenkel şine larsa,
Sitel şince işse-şime umınta pultır...".

(Senin için köprü yapıyorum, ondan geç-yürü. İşte masa, işte sandalye, her şey senin önünde, masaya oturarak yeyip içebilmen için...).¹⁰¹

Etnograf K.Milkoviç'in bildirdiğine göre Çuvaşlar bazen ölenin mezarı üzerine bir baraka yaparlardı. Bu barakaya, açlıktan ölüncüye kadar ölünün sadık atını koyarlardı.¹⁰² Bu adetin izlerine Magnitskiy çalışmasında işaret etmiştir. Buna göre, Yadrinsk kazasındaki Çuvaşlar defin günündeki anma esnasında, ölünün öbür dünyaya yolculuğu için atla birlikte, bir tabakta yenilmiş tavuğun göğüs kemiklerini koyarlar ve şunları söylerler: "Bu atla gez, do-laş, sana başkanlar izin verirse!"¹⁰³

Ölü karşısında korkuya dayanan başka adetler de vardır. Bu arada, ölünün ayağındaki laptilerin iplerini bağlama adeti -vilni şın tivvi- vardır. Magnitskiy'nin bilgi kaynaklarından birinin bildirdiği bir adet daha vardır. Buna göre, Çeboksar kazası Çuvaşları tabutu mezara bırakmadan önce ölünün elbiselerinin üzerindeki düğmeleri çözer. Bu durumda ölünün hayattaki akra-

¹⁰¹ Meszaros, 231.

¹⁰² Denisov, 52.

¹⁰³ Magnitskiy, 176.

balalarının peşinden koşamayacak durumda olacağını düşünürler.¹⁰⁴

Çuvaşlarda, cenaze töreninden sonra yapılan "arınma töreni" de vardır. Evde ortalık toplanır, cenaze törenine katılanlar için banyo ısıtılır. Mezarlıca eve döndüklerinde, eve girmeden önce ellerini yıkar. Evdeki kadınlardan biri onlara şöyle sorar: 'Nereye gittiniz?' - Cevap verirler: Boş bir işe gittik. Kadın ise, 'sizin çalışmanız boşa gitsin' der. Eskiden bu adetin bütün Çuvaşlarda bulunduğu bildirilmektedir.

Etnografların tasvirinden görüldüğü gibi, Geleneksel inanişını muhafaza eden Çuvaşların anma törenleri, ölü atalara tazim, dikkat ve özen gösterme ifadeleriyle sınırlı olmamış, büyü sözleriyle, çeşitli dualarla, aile ve soya hayırhahlık sağlamak için sunulan kurbanlarla tamamlanmış, genişlemiştir. Dolayısıyla dikkat ölülerin onuruna düzenlenen toplu ve aile içindeki anma törenlerinin, ziyafet ve ikramların üzerine çevrilmiştir. Bu anma törenlerinde hüzünlü cenaze motifleri, ağlamalar, sızlamalar, acı ve kederi dile getirmelerle aynı zamanda coşkun bir neşe göstermenin birleştirilmesine işaret edilmiştir. Çünkü, Çuvaşların düşüncesine göre, ölüler sofrada görünmeyecek şekilde hazır bulunur ve yazgıyı kabul eder. Hayatta kalanlardan, onlar kendilerine sevinç ulaştırmalarını, onları neşelendirmelerini ve bunun yanında kendilerine teveccüh etmelerini ister. Ölenin akrabaları ölüleri onuruna anma törenleri düzenlemez ve onlara yedirmeyi akıl etmezse, inanişına göre ölüler hayattakilere hastalıklarla saldırır ve kendi boğazlarını doyurmak için ev hayvanlarını kaçıır.¹⁰⁵

Aileden biri hastalanır ve yumsa hastalığın sebebini ölülerin ruhuna müdahale olduğunu söylese, aile üyeleri ölünün şerefine ek kurban töreni icra eder.¹⁰⁶ Çuvaşlarda atalar kültü başka şekillerde de kendini gösterir. Oldukça eski olan, ateşe tazim geleneği, Türklerde atalar kültü ile ilişkilidir. Mesele, eski bir tören olan eski ocaktan yeni eve ateş getirme geleneği, aynı zamanda ata ruhunun yeni meskene geçişini sembolize eder.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Magnitskiy, 166-167.

¹⁰⁵ Denisov, 53.

¹⁰⁶ Prokopyev, 25.

¹⁰⁷ Denisov, 54.

Yukarıda anlatılan inanış ve törenlerden birçoğu son dönemlere kadar Çuvaş dini inanışlarında, törenlerinde ve kutlamalarında yaşatılmış, izlerini muhafaza etmiştir.

c. Yupa

Yazılı ve arkeolojik belgelere göre Türklerde ölünün heykelini yaptırma adeti vardır. Fakirler ağaçtan, zenginler taştan figür yaptırır. Bu figürlerin elinde bir tas bulunur. Bu adet, Çuvaşlarla akraba olan, fakat zaman içinde Slavlaşan Bulgarların yaşadığı, Ence'deki Bulgar heykellerinde görülür. Aynı heykellere Türklerin yaşadığı diğer bölgelerde Sibirya'da ve Güney Rusya'da rastlanır.¹⁰⁸ Ayrıca Türklerde ölen kimsenin, öldürdüğü düşman sayısınca kabri yanına çeşitli heykeller yapılır. Bu tür heykellere "balbal" denir. Geleneksel İnanışını sürdüren Çuvaşlar arasında benzer uygulamalar hala yaşatılmaktadır.

Çuvaşlar ölenin mezarı üstüne diktikleri heykellere "yupa" demektedir. Yupa, ölen kişinin tasviridir. Yupa genellikle ağaçlar yontularak yapılmakta ve ölümün 40. gününde mezara "yupa töreni" adını verdikleri törenle dikilmektedir. Bu 40. güne Çuvaşlar "yupa günü" adını vermektedir. Ayrıca Çuvaşlar, sonbaharda ürünlerini tarladan kaldırdıktan sonra ölülerini toplu olarak anarlar. Bu anma "yupa uyuh"ında (yupa ayı - yani Ekim ayı) gerçekleştirilir. Toplu olarak Çuvaşların ölülerini andıkları diğer anma "şimik"tir. Şimik'de bütün aileler mezarlığa gider ve beraberinde çeşitli yiyecekler ve içecekler götürürler. Bunları mezarlıkta yer-içerler. Bir kısmını da mezarlıkta bırakarak ölülerin hayır ve iyiliklerini temin etmeye çalışırlar.¹⁰⁹

4- YUMSA

Çuvaşların dini inanışlarıyla ilgilenen bazı araştırmacılar Çuvaşlarda din ve toplum hayatında önemli rol üstlenen din görevlilerinin bulunduğunu kabul etmez. M.Y.Sirotkin, Çuvaşlarda hiçbir zaman dini inanışlarda ve törenlerde öne çıkan profesyonel kişilerin bulunmadığını, onların dini ve kurban

¹⁰⁸ Geza Feher, Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri, Ankara 1986, 23, 29.

¹⁰⁹ Bkz. Kudryaşov, 52-53.

törenlerini icra ettikleri özel tesislerinin olmadığını ileri sürer.¹¹⁰

Böyle bir iddia Çuvaş tarihinin son yüzyılları yani, Hıristiyanlığın, kilisele-
rin ve misyoner faaliyetlerinin etkisi altında Çuvaş dini tasavvurlarının ve tö-
renlerinin önemli ölçüde değiştiği dönem için kısmen doğrudur. İçlerinde Çu-
vaşların da bulunduğu İdil halklarının geleneksel dini tasavvurlarının, Hıristi-
yanlığın etkisine daha az maruz kaldığı yerlerde ve daha eski dönemlerde,
bazı yazarların Çuvaşlarda öne çıkan din adamı/rahipliğin bulunduğunu gös-
terdiklerini görürüz. Bunu, tarihi-etnografik malzemelerde günümüze kadar
süre gelen bazı yansımalar ispatlar.

Bulgar devleti, Altın Ordu ve Kazan Hanlığı dönemlerinde genel olarak
yerli halkın dini inanışlarında önemli yeri olan din adamları hakkındaki bilgi-
ler ve günümüze kadar ulaşan haberlerden hareketle, Çuvaşların geleneksel
inanışlarını yaşatan, aktaran, bu inanışlarda ve törenlerde önemli rol üstlenen
din adamlarının bulunduğu sonucu ortaya çıkar. Türklerin, genel olarak din
adamlarına "kam" adını verdiği bilinir. Çuvaşlar da, kam benzeri "yumsa",
"yumış" adı verilen kişiler vardır. Yumsalar kâmlardan bazı yönleriyle farklı-
lık arz eder. E. Malov, yumsa adı ile ilgili olarak "yumış" sözünün Farsça
"amuz"; öğretmen, eğitilmiş, öğreten anlamlarına geldiği kanaatindedir.¹¹¹
N.Zolotnitskiy "yumsa" kelimesini Altayca "kam" kelimesiyle karşılaştırır.
Ancak linguistik bakımdan bu karşılaştırmanın sağlam bir temeli bulunmasa
da kam ve yumsanın faaliyetleri bakımından bir karşılaştırma yapmak müm-
kün olabilir. Bu açıklamalar dışında "yumsa" kelimesini, Türk-Tatar dil gru-
buna göre açıklayanlar olmuştur. Buna göre; yumsa sözü, "imse" (Başkurt-
ça), "emçi" (Kırgızca) halk hekimi¹¹² anlamına gelen kelimenin farklı söyle-
nişinden ibarettir. Yumsanın faaliyetlerini de göz önünde bulundurarak, bu
açıklamanın daha isabetli olduğu kabul edilmelidir.

¹¹⁰ M.Y.Sirotkin, "Dopismennaya kultura Çuvaşskogo naroda", Materiyalı po istorii Çuvaşs-
koy ASSR, Çeboksarı 1958, I, 217.

¹¹¹ Bk. E.Malov, O viliyanii evreystva na Çuvaş, Kazan 1882, 12; A.Salmin, Predvoditeli obr-
yadov u Çuvaşey, Çeboksarı 1997, 52-54.

¹¹² N.İ.Zolotnitskiy, "O staroy Çuvaşskoy veri", TRÜDI, Çetverteto arheologičeskogo s'ezda
v Rossi, Kazan 1831, II, 252; Denisov, 95. Sayfanın 16. dipnotu.

Çuvaşlarda yumsalar erkek veya kadın olabilir. Onlar yumsaların, çeşitli hastalıkları iyileştirdiğine inanır. Yumsalar özel ayinleri icra eder, düğün törenlerine katılır ve doğum esnasında yardımcı olur. Ayrıca yumsaların kaybolan veya çalınan hayvanların izini bulduğuna inanılır.¹¹³ Yumsalar, insanlara Tanrının iradesiyle kurban sunmaları gerektiğini, "uçuk" zamanı sunulacak olan kurbanın hangi tür hayvan ve ne renkte olacağını bildirir. Tanrının rüyada onlara, hangi kurbanı, nerede sunmaları gerektiğini haber verdiğine inanılır. Onlar bazen kehanette bulunur, ölüm öncesi günah çıkarttırır ve doğduktan sonra çocuklara isim verir.¹¹⁴

Çuvaşlar eskiden birkaç eş sahibi olabildikleri halde, Çuvaş din adamının yalnızca bir eşi olurdu. Çuvaş yumsaları toplu dua ve kurban törenlerinde beyaz elbise giyerdi. Bununla birlikte etnografik çalışmalarda Çuvaş din adamlarının kostümü hakkında ayrıntılı bilgiler yoktur. Bu bilgiyi ve diğer İdil halklarındaki benzerlikleri göz önünde bulundurarak Çuvaş yumsalarının kostümlerinin sıradan halkın giydiği kostümlerden önemli derecede farklı olduğu varsayılabilir.¹¹⁵

Yumsalar geleneksel dinde "Çuvaş hekimi" olarak değerlendirilir ve kendi mesleklerine göre, "yumsa", "tuhatmış" ve "viruşi" gibi çeşitli adlarla uğraş alanlarına göre ayrılır. Bu kişilerin kendilerinde birkaç uzmanlığı yüklenmediği de olur.¹¹⁶

Yumsaların öldükten sonra genellikle kiremete dönüştüklerine inanılır. Hatta onların ruhunun yer yüzünde dolaştığı, bazen hastalıklara sebep olduğu kabul edilir. Bu nedenle onların ruhu için de kurban sunulur.¹¹⁷

Yumsanın tavsiyesiyle uygulanan tedavi usülleri arasında kurban sunma, kutsal bir kaynağı veya Hıristiyan Çuvaşlar arasında "bir ikon"a tazim için ziyaret, epidemisi sırasında çeşitli büyüsel toplu törenler vardır. Çok önceleri bir

¹¹³ Rekeyev, S.3, 72-76; S.9, 266-272; S.S.10, 296-298; Rona-Tas, 496.

¹¹⁴ Sbojev, 122; Denisov, 97; Yumsaların görevleri ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Salmin, Predvoditeli obryadov u Çuvaşey, 54-63.

¹¹⁵ Denisov, 93-94.

¹¹⁶ Denisov, 103.

¹¹⁷ Bkz. Denisov, 100-102.

çok hastalığın ortaya çıkışını Çuvaşlar eski inanışlarına uymamakla, vaktinde tanrılara kurban sunmamakla, ölen akrabaları tazim etmemekle, kiremetlerin bulunduğu yerlerde davranış kurallarına riayet etmemekle (kiremetleri terzil etme, kutsal ağaçları kesme) açıklamaktadır.¹¹⁸ Bunlardan başka, kolera, çiçek, sıtma gibi bir çok hastalık halkın inanışına göre merhamete gelmek için kurban talep eden canlı varlıklardır. Onların cezalandırmalarından sadece büyü sözler ve konuşmalarla kurtulmak mümkün değildir, onlar daha büyük kurban sunulmasını ister. Çuvaş inanışına göre yumsalar yalnızca hastalığın sebeplerini ortaya çıkarmaz, aynı zamanda onlardan kurtulmanın bilgisine de sahiptirler. Hastalıktan kurtulmak için hangi kurbanı hangi tanrı (veya ruha) sunmak gerektiğini yalnızca yumsa belirleyebilir.¹¹⁹

Bazı araştırmacıların yumsaları, şamanlar olarak belirledikleri görülmekte, fakat bu hipotez çeşitli açılardan eleştirilmektedir. A.Rona-Tas, yumsaların özelliklerinin, şamanların göze çarpan trans haline geçmek, başka dünyalara yolculuk etmek, özel bir elbise giymek ve kutsal davul kullanmak gibi özellikleri ile uyuşmadığını kaydetmektedir. Ayrıca o, buna ilave olarak, eğer yumsa gerçekten şaman olarak belirlenecek olsaydı, etimolojik olarak bu terimin kendisinin Türkçe kam, kelimesiyle belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Szalontai Dimitrieva ise bu belirlemenin zorluklarına işaret etmekte ve Moğolca'da "domci" (büyücü, tedavi edici insan) kelimesine benzeyen eski Türkçe'de "yumci" şeklinde izi olan, Tatarca bir terim olabileceğini belirtmektedir.¹²⁰ Çuvaşlar arasındaki yumsa, geleneksel Türk dinindeki "kam"a görevleri bakımından benzemekte, ancak kullandığı metotlar ve teknik bakımından ayrılmaktadır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, yumsalar yanında Çuvaş din adamı ya da halk hekimi kategorisinde "tuhatmışlar" da yer alır. Çuvaşların inanışlarını tasvir eden bir dizi etnograf, yumsalar gurubuna "tuhatmış"ları da katar. Çuvaş halk inanışlarında bu kişiler, kötü güçlerle, insanlara, ev hayvanlarına ve

¹¹⁸ Denisov, 106; Kudryaşov, 19.

¹¹⁹ Denisov, 107.

¹²⁰ Rona-Tas, 496.

tarım ürünlerine zarar verme yetenekleriyle ilişkilendirilir. Ancak yumsa ile tuhatmış arasında farklılıklar vardır ve bu yüzden tuhatmışları tümüyle yumsa gurubuna katmak doğru olmaz. Yukarıda gördüğümüz gibi Çuvaş yumsalınının temel meşgalesi hastalıkların nedenlerini açığa çıkarma ve onları çeşitli büyü sözleri ve pratiklerle tedavi etmedir. Hatta bazen yumsanın kendisi tedaviyle uğraşmaz, sadece hastalıktan nasıl kurtulmanın mümkün olduğunu ve hangi tanrı ve ruha neyi kurban sunması gerektiğini gösterir.¹²¹

Yumsalar kendi mesleklerini gizlemez. Aksine, eskiden Çuvaşlar arasında bazı yumsaların tedavi etmedeki ünü çok uzaklara yayılırdı. Çuvaş hayatında yumsalara tazim ve saygı gösterilirse de, tuhatmışlara, virüşilere ve zararlı faaliyetlerle meşgul olan diğer kişilere toplumun korkulan üyeleri olarak bakılırdı.

Tuhatmışlar ve virüşiler erkeklerden ve kadınlardan olabilmekte, kadınlarda daha çok tuhatmış olma eğilimi bulunmaktadır. Tuhatmışlarla kötü güçler arasındaki anlaşma yerleri, Çuvaş inanişına göre, yol kavşakları, mezarlıklar, kiremetler, terkedilmiş yapılarıdır. Bazı yerlerde de böyle kimselerin doğuştan olacağına inaniş vardır.¹²² Bunların daha çok zararları "mın kun" ve "şimik" arefesinde ortaya çıkar. Bu nedenle bu günlerde bazı şeyleri göz önünden kaldırmak, ambarları ve kuyuları kapatmak gerekir.¹²³

Çuvaş mitolojilerinde ve efsanelerinde tuhatmışların özellikle geceleri meşgul oldukları bildirilir. Tuhatmışların aile mutluluğunu bozmak için birçok gizli metot ve söz bildiklerine dair inaniş vardır. Birçok hastalık ve ölüm onlara atfedilir.

Halk arasında büyü olduğu tahmin edilen nesneyi bulunduğu yerde yakmanın kötülük yapmak isteyen düşmanın içinin yanmasına ve hastalanmasına yol açacağına inanılır. Ya da bulunan şeyi demirden çatal gibi bir şeyle yerden almak ve ormana götürmek gerekir. Orada üvez ağacını veya bir başka ağacı parçalayarak ona bu nesneyi sıkıştırılmalıdır. Büyülü nesneye ya-

¹²¹ Denisov, 111.

¹²² Bkz. N.İ.Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, Kazan 1929, II, 96; XIV, 200-201; Denisov, 113.

¹²³ Bkz. Salmin, Predvoditeli obryadov u Çuvaşey, 48-51; 64-70; Kudryaşov, 66.

pılan bu uygulama halk inanışına göre, büyüyle meşgul olan kişinin kaçınılmaz biçimde şiddetli bir hastalığa maruz kalmasını sağlar. Çuvaşlar üvez ağacını göz değmesinden (kuş ukni) ve Tuhatmışın vermek istediği zarardan korunmak için etkili bir araç olarak kabul eder.¹²⁴ Bu yüzden birçok insan yanında üvez ağacından küçük bir parça taşır.¹²⁵ Büyü ve kötülüklerden insanları koruduğuna inanılan diğer nesnelere ise ağaç kabuğu, gerdanlık, eski paralar, çeşitli bitkiler, ağaçlar, geyik boynuzu, at kafatası, nal, renkli gömlek ya da elbiselerdir. Bahçelere ise çoğunlukla at kafatası asılmaktadır. Bunlardan başka ateş veya ateşle ilgili bir nesne de en iyi savunma aracı olarak kullanılmaktadır.¹²⁶

Çuvaş yumsasının faaliyetleri bakımından kısmen kama benzemektedir. Fakat olağanüstü varlıklarla irtibat kurduğuna inanılan diğer kişiler, tuhatmışlar, virüşiler farklı bir portre ortaya koymakta, onları yumsalarla birlikte aynı kategoriye koymak mümkün görünmemektedir.

5- KURBAN

Dinler tarihinde, inanan insanların tanrının ve çeşitli ruhların kendilerine yararlı olması için onları razı etmeye, kötü ruhların da kötülüklerinden kurtulmak için teskin etmeye çalışıldığı örnekler vardır. Bu düşünceye bağlı olarak kurban sunma, büyü, dua, arınma gibi çok sayıda ve çeşitli törenler ortaya çıkmıştır. Çuvaşlardaki birçok dini tören çok az bazı değişikliklerle günümüze kadar korunmuştur.

Çuvaşlar kanlı ve kansız kurban sunarlar. Onlar, Tanrıya, iyi ruhlara olduğu gibi kötü ruhlara da at, sığır, koyun, kaz, tavuk, horoz, ördek gibi kanlı kurban; tahıl ürünleri, lapa, ekmek, para, yumurta çeşitli yiyecekler gibi kansız kurbanlar takdim eder.¹²⁷ Kurban sunarken bazı tören ve duaları yerine getirirler. Kurbanın türünü, kendine has yöntemlerle "yumsalar" belirler.

Genellikle kurbanın türü tanrının veya ruhun derecesine göre ayarlanır.

¹²⁴ Denisov, 114.

¹²⁵ Meszaros, 110, 265, 335.

¹²⁶ Kudryaşov, 18, 69-71.

¹²⁷ Bkz. Fuks, 19-22; Magnitskiy, 11, 26-33, 66-111, 180; A.Salmin, Jertvenniye darı u Çuvaşey, Çeboksarı 1996.

Yüce Tanrı, tazim edilen büyük ruhlar ve kiremetler kendilerine büyük kurban ister. İkinci derecedekilere küçük boyutlu kurbanlar ayrılır. Aile fertlerinden birinin hastalığı durumunda özel-münferit kurban (çuk'-uçuk') takdimi yapılır. Toplu dualarda ve dini bayramlarda aynı şekilde kurban sunma töreni icra edilir. Bu törenlerde çoğunlukla, at, boğa, koyun, kaz, tavuk gibi hayvanları bıçakla öldürmek suretiyle yerine getirilen kanlı kurban törenleri yapılır.

Kurban için ayrılan hayvanları, suyla yapılan denemeden sonra keserler. Kurban edilmeden önce hayvanın üzerine su dökerler. Hayvanın titremesi kurbanın tanrı veya ruh tarafından kabul edileceği anlamına gelir. Aksi halde hayvan titreyinceye kadar su dökme işlemi uygulanır. Kurbanın etini kazanlarda pişirirerek, duayı bitirdikten sonra ziyafet verirler. Kurbanı, bütün törene katılanlara eşit miktarda dağıtırlar. Kurban yerine getirilen her şeyi yer, içerler: ekmek, lepeşka (pide-bazlama), lapa, yumurta, bira, şarap vs. Bazı durumlarda kurbanlık hayvan kiremet yerinde canlı olarak bırakılır. Bunlardan başka Çuvaşlarda kurban olarak kadınların el işi dokumalar, elbiseler ve madeni paralar yer alır.¹²⁸

Bir veya bir kaç köyün katılımıyla gerçekleşen toplu kurban törenleri, kült hizmetçilerinin veya halkın itibar ettiği yaşlıların danışmanlığında, belirlenen yerlerde icra edilir. Aile içindeki kurban törenlerinde idareci rolünü aile reisi oynar, onun bulunmaması durumunda bu töreni evin hanımı yönetir. Ancak evin hanımı, yalnızca kansız kurbanlarla ilgili -lapa, pide, yusman- duaları icra etme hakkına sahiptir. Töreni idare eden kadının erkek şapkası giymesi de gerekir.¹²⁹ Kiremetlere kurban, Çuvaş etnografik verilerine göre özel "kapisah"larda genellikle, ormanlarda kurulan, kiremet olarak isimlendirilen yerlerde, kutsal sayılan özel koruluklarda ve su kaynaklarında sunulur.¹³⁰ Bu mekanların bakımı ve bekçiliğini "muçaur"lar (kurban yerinin bakıcısı, sunağın, buradaki bütün eşyanın ve kurban sırasında kullanılan eşyaların korun-

¹²⁸ Denisov, 107; Kudryaşov, 46.

¹²⁹ Bkz. N.İ. Aşmarin, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, Çeboksarı 1941, XV, 261-263; Kudryaşov, 16-17.

¹³⁰ Denisov, 66.

masından sorumlu kişi) yerine getirir. Çuvaşlar tören-dua başı (kêlê puçë) ile birlikte dua törenini icra eder.

Çuvaşlar bazı dua ve kurban törenlerini tarlalarda veya köylerde gerçekleştirir. Çoğunlukla bu törenler, tarıma bağlı dönemlerle ilgili kurban takdimi ve duaları şeklinde uygulanır: Ürünün fazla olması için yapılan kurban töreni "Uy çuku"; yağmur yağması için icra edilen yağmur duası ve kurbanı "yağmur çuku-şımır çuku"; elde edilen ürün için şükür kurbanı"avin pittı" veya "sırı çukleni" gibi kurban törenleri yerine getirilir.¹³¹

Kurban dışında Çuvaşlar, surhuri,* şivarni** munkün,*** adını verdikleri çeşitli bayram törenlerini kutlar. Ayrıca munkün'ün sonunda, "cëren" veya "vipëm" adını verdikleri; kışın uğurlanması, ölü ruhların hayata dönmesi ve hastalıkların geçmesi, hastaların iyileşmesi için yapılan törenler vardır. Baharda, tarla işlerine başlama, tarlayı sürme bayramı "Akatuy" kutlanır. Bu dönemde tarım işleri ile meşgul olmak, çamaşır yıkamak, çıplak ayakla yere-toprağa basmak yasaktır. Sonbaharda ise ölülerin toplu anıldığı "yupa töreni" yapılır.¹³² Bu törenlerde de çeşitli kurbanlar sunulur ve ziyafet verilir.

Çuvaşlardaki kurban törenleri sonunda kurbanın önemli kısmı törene katılanlarca yenir. Kurban sunulan tanrı ve ruha kısmen kurbandan parça bırakılır. Özellikle halkın maddi sıkıntılara maruz kaldığı dönemlerden itibaren sembolik kurbanlar gerçek kurbanlar yerine konulmaya başlamıştır. 18-19. yüzyıllarda bu tür uygulamalara rastlanmıştır. Onlar asıl altın ve gümüş para yerine kiremetlere kurban olarak gümüş paraya benzeyen "nohratki" veya "tuhlanke" dedikleri teneke ve kalay halkacılar sunmuş, ev hayvanlarını ve tavukları hamurdan, ıhlamur ağacından yaptıkları veya şehirlerdeki çocuk oyuncakları satıcılarından aldıkları tasvirlerle değiştirmiş, ikram için hazırla-

¹³¹ Bkz. Kudryaşov, 82; Dimitriyev, 142.

* Kışın, hayvanlardan ve tarladan bereketli mahsul elde etmek için çocukların ve gençlerin kutladığı bayram.

** Rus apukuryası-et kesimine rastlayan bayram.

*** En yüksek, en yüce tanrının şerefine ölülerin anıldığı, günlerce süren bahar bayramıdır.

¹³² Çuvaşların bayramları için bkz. T.S.Passek, "Krug çuvaşskih prazdnikov", Akademiya nauk SSSR, Akademiku N.Ya.Marru,Moskova-Leningrad 1935, XLV, 527-541.

nan lapa ve bira yerine ise bir bez parçasına sarılan bulgur, un, şerbetçiotu ile bunlara ilave edilen bazen metal paralar sunmuştur.¹³³

SONUÇ

Çuvaşlar hakkında verilen bilgiler, onların dini inanışlarının merkezinde Tek ve Yüce bir Tanrı inanışının bulunduğunu, kutsal mekanlara (Kiremet: pınar, koruluk, orman, nehir vb) veya yer-sulara, atalara tazim ettiklerini, başta at olmak üzere çeşitli hayvanlardan kanlı kurban sunduklarını, kansız kurban uygulamasını da icra ettiklerini ortaya koymaktadır. Çuvaşlar ölümden sonra ahiret hayatının, cennetin, cehennem ve hesabın varlığına inanmaktadır. Genel hatlarıyla onların ölüm anlayışı ve cenaze törenleri diğer Türklerdeki uygulamalarla benzerlikler taşımaktadır. Bütün bu özellikler, Çuvaşların geleneksel dininin ve dini anlayışının diğer Türklerdeki ile bir çok benzerliğin ve ortaklığın olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Çuvaşların dini terminolojisinde, büyük olasılıkla İslam'dan geçtiği düşünülen isimler vardır. Bu durum, Çuvaşların, ya bir zamanlar Müslüman olup, İslamı iyice özümseyemediklerini, ya da onların dini inanışlarına Müslüman atalarının derin izler bıraktığını, onları etkilediklerini göstermektedir.

Çuvaşların XVI. Yüzyılda Rus hakimiyetine girmesiyle, dini inanışları üzerinde baskılar uygulanmış, onlar vaftiz olmaya zorlanmış. Çuvaşların vaftiz olmalarından sonra, geleneksel din ve törenleri, din adamları, Rus Ortodoks Kilisesi ve Devleti tarafından takip edilmiş, onların kutsal kabul ettikleri yer-suları, korulukları ve mekanları ortadan kaldırılmaya çalışılmış. bu tür yerlere kiliseler inşa edilmiştir. Ancak yine de Çuvaşların geleneksel inanışları, vaftiz olmamış olan Çuvaşların torunları ve günümüzde Çuvaşistan'da, Tataristan'da ve Başkırdistan'da yaşamakta olan "tip çuvaş" (hakiki Çuvaş) adı verilen halk, hatta vaftiz olmuş Çuvaşlar, gizlice kendi geleneksel törenlerini ve dualarını icra etmiştir. Geleneksel Çuvaş dinindeki tanrı ve ruhlara özgü niteliklerin, Hıristiyanlığı kabul eden Çuvaşlar tarafından, Hıristiyanlığın ikonlarına ve azizlerine taşıdıkları da görülmüştür. Bu yüzden araştırmacıların çoğu Çuvaşların iyi Hıristiyan olmadıklarını, onların çift inanışlı olduklarını ifade etmişlerdir.

¹³³ Denisov, 108.

Günümüzde Çuvaşlardan çok azı geleneksel dinini yaşamakta, Çuvaşların çoğunluğu Rus Ortodoks kilisesine bağlı kalmaktadır. Ancak Hıristiyan Çuvaşlar da eski inanışlarını, Hıristiyanlıkla birlikte yaşatmaktadır. Hıristiyanlık ve Çuvaş dini "senkretik" bir biçim kazanarak Çuvaş dini anlayışını şekillendirmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Akimova, T.M., "Materiyalı po kül'tü yereha u Saratovskih Çuvaş", Sbornik nijne Voljskogo krayego muzeya, Saratov 1932.

Aşmarin, N.İ., Bolgarı i Çuvaşı, Kazan 1902.

-----, "Ob odnom musul'manskom mogil'nom kamne v zago-rodnom arhiereyskom dome v Kazani", İzvestiya obşestva arheologii istorii i etnografii (İOAİE), Kazan 1905, XXI, S.1-6.

-----, "Vvedeniye v kurs Çuvaşskoy narodnoy slovesnosti", Çuvaşskiy fol'klor spetsifika janrov, Çeboksarı 1982.

-----, Slovar' Çuvaşskogo yazıka, I-XVII, (Kazan/Çeboksarı 1928-1950).

Denisov, P.V., Religiozniye verovaniya Çuvaş, Çeboksarı 1959.

Dimitriyev, V., "Bit i kultura Çuvaşskogo naroda v period feodalizma", İstoriya Çuvaşskoy ASSR, Çeboksarı 1966.

Dzeniskeviç, G.İ., "K voprosu o kul'te yereha u Çuvaşey", İz kul'turnogo naslediya narodov Rossii, Leningrad 1972.

Enderov, V.A., "Obraz leşego (arçuri) v Çuvaşskom fol'klore", İssledovaniya po Çuvaşskomu fol'klore, Çeboksarı 1984.

Ergin, M., Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1969.

Feher, Geza, Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri, Ankara 1986.

Fuks, A., Zapiski o Çuvaşah i Çeremisah Kazanskoy gubernii, Kazan 1840.

Güngör, H., Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri 1998.

İbn Fazlan Seyahatnamesi, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975.

İnan, A., Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976.

- Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, Ankara 1977.
- Kalankatuklu, M., Albanya Tarihi, Çev. Z.M.Bünyatov, Bakü 1993.
- Katanov, F., Çuvaşskiye slova v Bulgarskih i Tatarskih pamyatnikah, Kazan 1920.
- Kovalevskiy, A.P., Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o yivo puteşestvii na Volgu v 921-922 gg, Har'kov 1956.
- Kudryaşov, G.E., Perejtki religioznih verovaniy Çuvaş i ih preodoleniye, Çuvaşgosizdat 1961.
- Kurat, A.N., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, 191.
- Magnitskiy, V., Materiyalı k obyasneniyu staroy Çuvaşskoy veri, Kazan 1881
- Malov, E., O viliyanii Evreystva na Çuvaş, Kazan 1882.
- Mezsaros, G., A Csuvas Osvallas Emlekei, Budapeşte 1909.
- Nikiforov, F.N., Styuhinskiye Çuvaşı, Kazan 1905.
- Nikolskiy, N.V., "Kratkiy Konspekt Po Etnografii Çuvaş", İOAIÉ, Kazan 1911, XXVI, S.6.
- Oğuz Destanı, Haz. Z.V.Togan, İstanbul 1982.
- Ohotnikov, A., "Zapiski çuvaşına o svozem vospitanii", İOAIÉ, Kazan 1920, XXXI, S.1.
- Orhun Abideleri, (Haz. N.Asım), İstanbul 1340.
- Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979.
- Passek, T.S., "Krug çuvaşskih prazdnikov", Akademiya nauk SSSR, Akademiku N.Ya.Marru, Moskova-Leningrad 1935, XLV.
- Prokopyev, K.P., Pohoronı i pominki u Çuvaş, Kazan 1903.
- Rekeyev, A., "İz Çuvaşskih predaniy i verovaniy jertvoprinoşeniya i moleniya Çuvaş", İzvestiya po Kazanskoy Eparhii (İKE), Kazan 1897, S.2.
- Romanov, N.R., "Kul't kiremetya u Çuvaş", O dorevol'yutsionnoy kul'ture Çuvaşskogo naroda, Çuvaşsgosizdat 1957.
- Rona-Tas, A., "Chuvash Religion", Encyclopedia of Religion (ER), Ed. M.Eliade, New York 1987, III.

Roux, Jean-Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çev. A. Kazancıgil, İstanbul 1994.

Salmin, A., Narodnaya obryadnost Çuvaşey, Çeboksarı 1994.

-----, Jertvenniye darı u Çuvaşey, Çeboksarı 1997.

-----, Predvoditeli obryadov u Çuvaşey, Çeboksarı 1997.

Sbojev, V., İssledovaniya ob inorodtsah Kazanskoj gubernii, Kazan 1856.

Schimidt, P.W., "Tukuelerin Dini", Çev. S. Buluç, İstanbul Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1966.

Seyidov, M., Kam-Şaman ve Onun Kaynaklarına Umumi Bakış, Bakü 1994.

Sirotkin, M.Y., "Dopismennaya kul'tura Çuvaşskogo naroda", Materiyalı po istorii Çuvaşskoy ASSR, Çeboksarı 1958, I.

Smelov, V.Y., "Oçerk religioznih verovaniy Çuvaş", V.K.Magnitski, Materiyalı k obyasneniyu staroy Çuvaşskoy veri kitabına ek.

Tanyu, H., İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1986.

Yegorov, N., "Çuvaşskaya mifologiya", Kul'tura Çuvaşskogo kraya, Çeboksarı 1995.

Vişnevskiy, V.P., O Religioznih pover'yah Çuvaş, Kazan 1846.

Zolotnitskiy, N.İ., Kornevoj çuvaşsko-russkiy slovar', Kazan 1881.

-----, "O staroy Çuvaşskoy veri", TRUDI, Çetvertogo arheologičeskogo s'ezda v Rossi, Kazan 1831, II.